

Свакоме је човеку последњи и највиши циљ, да што више и складније развије своје снаге, у њиховој личној особини, а услови, којима ће то постићи, јесу : слобода рада и разноликост положаја.

Виљем Хумболт

“О делокругу и дужностима владе”

Џон Стјуарт Мил - О Слободи

превео на српски ПЕТАР А. КАРАЂОРЂЕВИЋ (Краљ Петар Први)

ПРЕДГОВОР

Нека нам буде допуштено, да кажемо реч две, у име предговора Миловој књизи “О слободи”; да упознамо списатеља ове књиге, са српском читалачком публиком; да покажемо, које место заузима он, међу данашњим књижевницима у свету; да означимо предмет, који је он обрадио у овој књизи и да проговоримо реч, две, о могућности и важности остваривања слободе, у животу нашег народа.

Име Џона Стјуарта Мила, чувено је у целој изобразеном свету, као великог филозофа и енглеског државника.

Није овде место, да опширно разлажемо његова дела, и да подробно оцењујемо заслуге, које има Мил као филозоф, око унапређења науке, и као практичан државник, око унапређења своје отаџбине.

Ми не осећамо у себи довољно снаге, да можемо онако, као што би достојно било, оценити тако славног списатеља. Речи наше, нека буду само одјек, онога општега признања, које је, без зазора можемо рећи, одала критика целога света, заслугама овога славног књижевника!

Бекл, генијални писац “Историје образованости у Енглеској”, који ће бити познат и нашој публици, вели у једној својој књижици за Џона Стјуарта Мила:

“Када би се саставила порота, од највећих европских филозофа, и упутила да изрекне, који је међу нашим највећим списатељима, највише учинио за напредак науке, порота би без зазора изрекла: Џон Стјуарт Мил! Не сумњамо, да и потомство не би потврдило ову пресуду. Нико се није бавио тако многим, важним и заплетеним проблемима. Мил је испитивао питања, која засецају и у практичну корист свакога члана друштва, и у најфиније и најтананије делање човечијег духа. Он се дотиче површја, али продире и у само језгро, а међу овим, леже небројено много питања, која је Мил, са великом вештином и често са ванредним успехом испитао. У овима, које практичним, које спекулативним питањима, позивају се људи на његову личност, пристају уз његово мишљење, иако не могу, да следују разлозима, којима га Мил правда.

Ми имамо и других људи. Једни су значајни због дубоких мисли, а други, због корисних предлога својих. У Мила је пак ванредно, што он има у себи оба та својства, у већој мери, него ико други, од његових савременика. С тога уме он, тако вешто доказати, последице општих узрока, и предвидети, шта ће се изродити из посебних мера. По томе је његов уплив много већи, но што би иначе могао бити. Мил је не само писао о више разних предмета, но ико други од живих списатеља, него он знаде и специјалне и практичне појединости, па је у стању да покаже, како се извесна начела, могу увести у живот, а да се

опасно не уздрма друштвени ред или да се јако жртвују установе, које постоје; макар се на први поглед и чинило, да су та начела, врло замршена и да их не може схватити обична памет. Тиме је Мил, често обезоружавао своје противнике и приморавао практичне људе, да приме његове закључке баш из практичних обзира, мада те људе иначе, не би могло убедити, никакво научно доказивање. Придобијајући за себе, спекулативним путем филозофе, а практичним државнике, утиче Мил својим упливом, на обе ове крајње стране живота, и појављује се, као најсмелији и најоригиналнији филозоф у Европи, па се допада многим државницима и законодавцима, мада су они равнодушни, што он истражује у појединостима опште правило; а то бива стога, што се они ослањају на своју вештину, па нису кадри, да се узвесе, над поузданом, али ограниченом навиком обичног искуства. Ово је у многим случајевима увећало његов утицај, јер је врло ретко наћи човека, који је одличан, уједно и у теорији и у пракци, и тако је исто необично, да људи теже, да се одликују у један мах, и у једноме и у другоме.”

Овако карактерише Бекл, свога чувенога савременика Џона Стјуарта Мила.

Ми имамо разлога признати, да је овај суд уместан и оправдан.

И да би се видило, да је Мил у један мах, и филозоф и практичан државник, и да је у обојем одличан, позивамо се на његова два најглавнија дела, на : “Начела политичке економије” и “Систем логике”.

Милова политичка економија права је ризница, практичних савета, како да се снажно доказане истине, уведу у живот.

Његов “Систем логике”, разлаже и испитује ток човечијег мишљења, и то тако свестрано и исцрпно, да је критика изрекла, да је Милова логика, дубље и оштроумније написана, но и једна друга, од времена Аристотелова, до у наше дане.

Напокон ћемо да речемо, да Мил, после толико година, заузима одлично место, међу либералним члановима енглеске народне скупштине.

Држимо, да смо са ових неколико цртица, сходно овом месту, довољно обележили значај и важност Џона Стјуарта Мила, у кругу данашњих научника.

Његов глас, његове заслуге за науку и човечанство, заслужују да се о њима далеко свестраније и исцрпније говори, али ми им одајемо за сада, у ових неколико цртица, своје највеће поштовање, јер се бојимо, да и по слабости сила својих, не би кадри били, довољно га уздићи и достојно оценити.

Пре неколико година написао је Мил своју књигу “О слободи”. Мада је ово, тек омањи спис, према осталој књижевној делатности његовој, ипак по самоме предмету, који разлаже, заслужује, да се стави на прво место.

Међу свим начелима, која излазе на видик, у животу појединог човека, народа и целог човечанства, нема ни једнога, које би толико важило, а камоли важније било од – слободе.

Свакоме је човеку од природе урођено, да буде слободан, те да може одговорити своме позиву, овде на земљи.

Само слободан човек, има власт над самим собом, може развити своја својства, усавршити врлине, којима је обдарен, доћи до свести, којом ће појмити, познати и вршити свој задатак, своја права, своје дужности.

Само слободан човек, може оснажити своју вољу, и заложити сву снагу, да унапреди своју личност и да својом личношћу, припомогне унапређењу народа, коме је по крви, језику, отаџбини, срећи и несрећи сродан. Из слободе чланова једнога народа, ниче укупна слобода тога народа.

Као што је слобода унапредила и усавршила, поједину личност, тако исто развија, унапређује и усавршава слобода скуп тих личности – читав народ.

У слободном народу бујније, складније, брже и снажније се развијају својства његове и особине.

Слобода отвара народу очи, да упозна своје мане, па да их лечи, слобода му даје прилике, да позна своје врлине, те да их развија и улаже у делатност којом челичи своју снагу, унапређује своје умно и физичко благостање, да собом и у сарадњи са осталим народима, примиче цело човечанство циљу, који му је Богом намењен.

Ово потврђује повесница развитка и напретка човечанства.

Све оно, чиме се дичи и поноси данашња образованост, а посебице да речемо, све оно, што је утврдило веру; облагородило обичаје; распрострло љубав и братство међу људима; што је унапредило и усавршило данашње науке; што је узвисило и облагородило уметности; устостручило и изоштрило вештине и занате; разгранало трговину и светски обрт; једном речи : све оно, што је подигло достојанство човека окрепило снагу народа - све је то плод слободе човека, слободе народа!

Мада се толико дивимо данашњем напретку човечанства, ипак не можемо, да не помислимо, да би тај напредак још горостаснији био, да су сви људи и сви народи, у сва времена и у свима приликама, уживали слободу.

Са историјом у руци, дало би се доказати, да је небројено најврлијих духова, морало подлећи у загушљивом зраку ропства; док су други дошли до слободе, да се могу развијати и напредовати; да је борба столећима трајала; док су народи себи извојевали слободу, да могу њоме напред корачати.

На основу ово неколико речи, даје се појмити, како је важна књига, која разлаже и испитује начело слободе.

Могло би нам се замерити, да прецењујемо своју снагу, када би се овде упустили, да критикујемо мисли и разлоге, тако славног списатеља, као што је Мил.

Ми знамо, да наш читалачки свет, може сам судити о мислима, које се у овој књизи разлажу; но ипак држимо да смо дужни да кажемо реч две, и о самој књизи.

По самоме наслову књиге, могао би читалац помислити, да ће Мил испитивати и разлагати установе, које у данашњим државама, и према степену данашње политичке зрелости и науке о држави, јемче слободу човека, слободу народа.

Мил претпоставља, да је држава уређена и снабдевена тим слободним установама, па испитује као филозоф, шта унапређује слободу, а шта смета развитку њезином; па напослетку излаже и разлозима поткрепљује све оно, што он држи, да уназађује слободу личности.

Многи ће, прочитавши и проучивши Милове разлоге, мислити, да је Мил и сувише брижан, да ће се изгубити слобода. И то мишљење може се одржати, само ако се узима из својих добрих разлога; али

мимо тога, у једноме ћемо се сви сложити, а то је, да одамо признање, тако чувеном списатељу, зато што се он труди, да обрати пажњу мислећих људи, на опасности, које по његовом мишљењу, прете слободи.

Мил вели одмах у уводу своје књиге, да се слобода не може применити на незреле људе или народе, који се налазе, тако рећи још у своје детињству, па још нису дозрели, да могу уживати слободу.

На западу је некако ушло у обичај, да се и наш народ, и други сродни нам народи, који су с нама заједно, једне и хуђе судбине, сматра као народ, који још није толико напредовао у образованости, да је сазрео, да се може користити благодетима слободе.

Странци, који су имали прилике и потрудили се, да савесно проуче нашу прошлост, главне и значајне црте, нашег народног карактера, уверили су се сасвим у противно.

И доиста, ваља само непристрасно проучити, књигу прошлости нашега народа, ваља пажљиво испитати, кретање духа народног, у времена његове самосталности, када је имао прилике развити и показати снагу своју – па да савесни судија, не може а да не спозна, да наш народ има све услове, који условљавају снагу, за напредак једнога народа, у сарадњи са осталим образованим народима.

Па и данас, после толико векова, у којима наш народ не само да није потпуно самосталан био, но је већим делом посве потчињен туђинцима; после толико столећа насиља, којим хтедоше да му затру све врлине његовог значаја, - данас ваља проучити српске народне песме, живот и обичаје нашег народа, - који се с правом могу сматрати, као јавни израз народног духа; па ћемо се уверити, да је наш народ свестан, да му ваља живети и развијати се, у друштву осталих народа; јер има у себи врлина, које су услов томе развитку.

Та свест, што се развила из хармоније врлина нашега народа, јемац нам је, да је наш народ зрео, да у кругу осталих народа, може напредовати ка циљу човечанства.

А шта му је од преке потребе, по тај напредак? . . . Слобода.

У најновије време, нашла је ова потреба, најживљег израза, у свим изјавама нашега народа.

Већ и с тога дакле, што је слобода начело, које од постанка живи у духу српскога народа; што је наш народ за њу, залагао вековима сву своју снагу; што то начело, још није потпуно и свугде остварено, ни у личноме, ни у народњем животу, српскога народа; што сви пријатељи и родољуби нашега народа, једногласно исповедају, да без уживања слободе не може бити напретка нашем народу - све је то нас побудило, да упознамо наш народ, са књигом, у којој тако славни списатељ, разлаже своје мисли о слободи.

А тежећи : "да се на основу истине а помоћу науке, утврди и унапреди народност српска" ; сматрасмо за најсветију дужност, да допринесемо са своје стране, онолико, колико нам је по својим slabим силама могуће, да се учини који корак ближе, том узвишеном циљу!

У Паризу о Божићу 1867.

Кнежевић П. А. Карђорђевић

Посвета списатеља

Њезином милом и тужном спомену, посвећујем ову књигу, њојзи, што ми је улила, а по већој части и урадила оно, што је најбоље у мојим делима – пријатељици и љуби, чије је узвишено чувство, за све што је право и истинито, било мени највећа побуда, а ъезино одобрење најмилија награда. Као што је све оно, што сам за толико година писао, тако је и ово дело, толико ъезино, колико и моје; али овај спис, као што је сада, није могао бити тако сретан, да га је она сама прегледала; неки и то најглавнији делови остављени су, да се брижљивије израде, па се сада то већ никад више, неће учинити. Да ми је иоле могуће, исказати свету, оне огромне мисли и племените осећаје, што шњоме у гроб одоше, више би добра тиме учинио, нег свим оним, што ћу још моћи написати, не имајући више побуде и потпоре, несравњене ъезине мудрости.

ГЛАВА ПРВА

Увод

Предмет овога списа није слободна воља, већ грађанска и друштвена слобода; а то ће рећи: природа и границе власти, коју би могло извршавати друштво на појединцу. Ово је питање ретко постављано у начелу, а готово никад није свестрано претресено, али оно утиче веома јако на сва спорна питања нашег столећа, и мада је још скривено, ипак ће оно ускоро да изађе на видело, као животно питање будућности. Питање ово није тако ново, јер оно покреће човечанство још од искона, али се појављује у новим видовима, на степену развитка који је достигло садашње изображено друштво, и захтева да се другачије и темељније претресе.

Борба слободе против силе, то је значајна црта повеснице, с њом нас понајпре упознаје историја грчка, римска и енглеска. Слобода се звала у оно време, заштитом против насиља политичких власника. За ове власнике мислило се онда (изузимајући неке народне владе у Грчкој) да су по нужди супротност народу, над којим имају власт. Час је то био поглавица, час какво владајуће племе или каста, која је изводила своју власт, или из наследства или из победе, али ју је свакако извршавала на незадовољство потчињених; но ове се власти то није дотицало, а није се то ни желело, мада су се и могле оградити против овог угњетавања. Власт ова сматраше се као да је нужна, али уједно и врло опасна; као неко оружје које су власници могли употребити подједнако и против својих поданика и против спољашњих непријатеља. Нужно је било, да постоји једна птица грабљивица, која ће бранити слабије чланове заједнице, од грабљивих крагуја, и којој би се, будући да је најснажнија, могла поверити та одбрана. Али пошто је краљ грабљивица, био често расположен да мало прореди и своје стадо, то је дакле ваљало бити увек на опрезу и знати се бранити и од његовог кљуна и ноктију.

Родољуби су с тога тежили, да ограниче власт, која би припадала владоцу над заједницом, и то ограничавање било је оно, што се онда разумевало, под слободом. Постоје два пута којима се ударило, да се то постигне. Извојевало би се, прво, признање неких установа, такозваних политичких права и слободе, које владалац није смео оборити а да не постане вероломан, и да не оправда известан отпор или општи устанак против себе. А друго, што се касније увело, било је неко уставно ограничење, по коме је најважнија радња владајуће силе зависила од воље целине, или једног тела, од кога се очекивало да заступа општу корист. У већини европских земаља, морала се владајућа сила покорити оном првом ограничењу.

Са овим другим ограничењем, не догоди се тако, и сад настаде главни задатак свих пријатеља слободе, да се ово постигне, а где је оно већ отпочето, да се што савршеније спроведе. И то остаде циљ и преко тога не пође се даље нигде, где год човечанству беше повољно, да се један непријатељ другим обара, да му господари један господар, под условом да је оно мање више заштићено од његовог насиља.

Али у току човечанског развитка дошло је време, кад се више не држи, да је прека нужда, да владоци имају власт неограничену, која је по себи упркос општем добру. Људима се учинило да је много боље, ако се разне државне власти повере пуномоћницима или посланицима целог народа, који се могу и смењивати. Народ мишљаше да је само то начин, којим ће се обезбедити против тога, да се државна власт не може никада употребити на његову штету. Гдегод беше народне странке, беше јој главни задатак да тежи за владоцима, који се бирају, и то само на неко време; и ова тежња ступила је на место оних пређашњих напрезања да се ограничи власт владе. Док се учвршћивала борба око тога, да влада зависи од повремених избора народа, дотле су се по негде појавила мишљења, да се и сувише важности приписало овом ограничавању власти. У томе је било (тако се чинило) неке одбране од владоца чији

интереси беху обично супротни интересима народа. Што се пак сад тражило, беше то да владоци буду са народом једно, да њихови интереси, њихова воља постану интересом и вољом народа. А народу на што онда, да се брани од своје рођене воље, јер ту се није имало бојати, да ће народ учинити себи самом што на силу. Народ је могао тако поверавати владоцима сваку власт, јер им је он прописивао како да је употребљавају, само ако су владоци били одговорни и дали се на брз начин уклонити. Њихова власт била је онда власт народа, само нешто згодније удешена, да се може само лакше употребљавати. Овако је мислила или можда и осећала последња генерација европских слободњака, и овако је то већим делом и сада у овој странци на континенту. Међу политичарима континента има врло мало светлих изузетака који допуштају да се влада ограничи, изузимајући баш ону владу која по њиховом уверењу већ не би требала ни да постоји. Овако би мишљење временом овладало и у нашој земљи, да су потрајале небројене околности које су нас ка томе нагониле.

У политичким и филозофским теоријама, као и у поједином животу, открива се успех погрешке и слабости, које би се иначе у случају да ствар није успела, можда на дуже отеле посматрању. Схватање, да власт коју врши један народ над собом самим, не треба да се ограничи, могло се чинити да га не ваља све дотле нападати, док је био разговор о народној влади у сну или у књигама само, као о установи, која је у давно прошлим временима постојала. Није било потребе да се овај појам потресе са пролазећим заплетима, као што је то била француска револуција, и то утолико пре што је сво зло у њој било дело неколицине самовласника, и није се могло приписати штетном упливу народних усанова, него више неком напрасном грчевитом изливу против монархистичког и аристократског насиља. Међутим, по једном се пак великом делу земаљске површине прострла демократска република, и показала се као један од најснажнијих удова у породици народа. Тиме постаде изборна и одговорна влада предметом оних испитивања и претреса који се обично чине око неког огромног дела које већ постоји. Приметило се, да када се говори о "самоуправи" о "самовласти", да то не значи баш управо оно, што се под тим разуме; да и "народ", који власт врши, није увек онај исти народ, с којим се и над којим се та власт врши, и да такозвана "самоуправа" није управа сваког појединца над самим собом, но је управа свих над сваким. А ван тога да воља народа у истини једно је, са вољом најмнобројнијег и најраднијег дела тог народа – једно са већином, или оном странком којој је за руком пошло, да се натура као већина. Из тога следи да и сам народ може смишљати да угњетава један део целине; и као што треба против онога другог, тако ваља и против овог народног злоупотребљавања власти да има заштите. Ето с тога је увек важно, да се ограничи власт владе над појединим лицем и онда, кад је влада редовно одговорна целини т.ј. највећој странци целине. Лако се одомаћило сматрати ствар овако, јер то се препоручује и мислећим главама и по вољи је оним сталежима који су у европском друштву од великог уплива и чијим је правим интересима демократија противна. И тако се сада и "тиранија већине" броји у зла, према којима има друштво да се огради.

Као што су се људи бојали оне друге тираније, тако су се испрва а и данас још боје тираније већине, и то нарочито и услед тога што су је осећали у поступцима државне власти. Људи који су ту ствар оштрије узели, увидели су, да друштво – друштво као целина над свим појединцима који га склапају – не узима за оруђе свог насиља, само она дела, која може да изведе преко својих јавних власти. Друштво има силу и оно је употребљава да само изведе своју вољу, и кад оно што је наопако или уопште, остварујепусту вољу своју, у стварима у које не би требало да се меша; онда друштво чини друштвено насиље, које је тим штетније него свако друго државно насиље, што се не служи тако оштрим казнама, али не оставља ни толико излаза да се те казне избегну; што сасвим продире у живот и окива и саму душу. Није дакле довољно да се има само одбрана од власти, треба да постоји одбрана и против владајућег мњења и назора; против онога нагона друштва, који хоће свој начин мишљења и рада, да другим чиме, но што су грађанске казне, натура као правило живота и онима, који тако не мисле. Треба да постоји одбрана

против смера друштва, да сваку личност која му није по вољи, у свом развоју скупи, да је сасвим угуши, и да сваки карактер натера да се по њему образује. Има нека граница преко које не сме прећи опште мњење а да се не умеша у личну независност; сваком дакле друштву, које хоће да напредује, исто је тако од преке потребе да пронађе ту границу, да не да, да се она прекорачује, као што му је нужно, да се огради против државног деспотизма.

Мада се ово што рекосмо не да лако порећи, ипак још остаје много, ако не све, да се ово питање практично протумачи, нарочито да се повуче граница, како да се самосталност и ограничење од друштва, једно другом прилагоди.

Животу човека даје вредности то, што други људи морају да се према њему у својој слободној радњи ограничавају. Морају се дакле поставити нека извесна правила живота, а то ваља на првом месту да постави закон, а у многим стварима где закон не може да успе нека постави та правила – јавно мњење. Главно је питање у чему да се састоје та правила? Изузевши неке најочитије случајеве, и ово је једно од оних друштвених питања које је врло мало разјашњено. Нема ни два века, ни две земље, у којима би ово питање подједнако решено било, и један се век чуди другоме и једна земља другој, како га је решила. И народ једне земље и једног века тако је мало свестан о томе, како је тешко ово питање решити, да напросто изгледа, као да су људи одувек о томе споразумни. Држи се, да су правила која су сами поставили тако јасна, да сама за себе говоре. Ова готово општа обмана пример је, од како је чаробног уплива навика која није само, како се то обично каже друга природа човека, него је човек узима непрестано на место онога, што му је заиста урођено. Уплив навике, која не да да ико посумња у правила живота, која је друштво узајамно усвојило тим је јачи што се у овом питању поставља, да није нужно наводити разлоге ни себи самоме ни другима. Свет се навикао и верује да у таквим питањима више чине осећања но разлози, и да су томе разлози сасвим излишни; Ову веру потхрањивали су неки који себе сврставају у филозофе. Осећај, да свако треба да чини оно што други или сви једномишљеници воле, - то се уистину узима за мерило истине, кад неко гради себи мњење о оном како ваља удесити правила живота. Доиста и нико неће сам себи да призна, да суди о стварима по свом нахођењу; да мњење о некој ствари, ако није поткрепљено разлозима, важи само као лично нахођење, и ма колико се позивали да је и другим људима то исто нахођење, оно остаје увек нахођење, ма и нахођење многих, на место нахођења појединог човека. Већини људи довољно је овако лично и овако оснажено нахођење, шта више они њиме и правдају своје мишљење о моралу, укусу и пристојности, ако им то не спада у оно што они верују; њихво нахођење им је главни кључ на коме они ту своју веру тумаче. На мњења дакле људи, о ономе што ваља или не ваља, утичу разни узроци, који опредељују уједно и њихове жеље о ономе, како да се други људи владају; а ових узрока има тако исто много, као што има много побуда, које чине, да људи много штошта друго желе. Час утиче на људе њихов ум, а час њихове предрасуде или уображења, често и њихове друштвене склоности или апатије, завист или суревњивост, охолост, и гордост а понајвише лична жеља, лични страх – лична корист; било то право или не. Где год има, да је једна класа узвишена над свим осталима, ту бива, да морална свест целе земље потиче из заблуда или свести ове једне уздигнуте класе. Понајвише из оваквих сталежних предрасуда и чувстава поникао је онај обичајни закон, који опредељује однос Спартанаца и хелота, закупаца и црнаца, однос владоца и поданика, отмених и пука, мужа и жене; и назори који су таквим начином постали, утичу после обратно на морално чувство и узајамне односе чланова те уздигнуте класе. Где је пак другде, какав сталеж изгубио своју некадашњу превагу, или тамо, где та превага није омиљена, носи преовлађујуће морално чувство на себи утисак неке нестрпљиве зловоље, према поменутој превази једног сталежа.

И потчињеност људи наклоностима или ненаклоностима, које претпостављају код својих привремених господара или богова, опредељује такође правила живота, која улива закон или мњење, и ово се односи и на рад и на нерад. И мада је ова потчињеност поглавито себична, она ипак није притворност; она је корен савршеног искреног презирања, које је учинило да су људи спаљивали вештице и расколнике. Напокон је, међу толиким ниским побудама, још од јаког уплива на правац моралног чувства и општа и чита корист друштава, мање својом властитом вредношћу него више као последица из тога изрођених наклоности и ненаклоности које се не тичаху толико добра друштва, али беху ипак од уплива при стварању обичаја.

Сходно томе, наклоности и ненаклоности друштва, или једног његовог снажног дела, биле су доиста превасходно побуде, по коме је закон или мњење углавило правила, којих је ваљало да се сви придржавају. Овакво стање ствари нису уопште и начелно нападали ни они људи, који су мишљењем и својим чувством испред друштва унапред измакли, мада се у појединостима нису слагали са овим. Они су пре истраживали како се те наклоности и ненаклоности друштва мењају, но што су испитивали питање, да ли ваља да су те наклоности и ненаклоности закон за поједине људе? Они су се радије трудили око тога, да измене осећања друштва о ствари ако су и сами расколнички мислили, него што су у опште пристајали уз саме расколнике у одбрану слободе. Верозакон је једини случај, у коме су се људи начелно узвисили и чврсто држали тог вишег гледишта, и тај је случај у много чему од велике поуке а уједно је најјаснији пример како може погрешити тако звано морално чувство. Одиум тхеологијум искреног верозаконског апостола јесте најочитији пример дејства тог природног чувства. Они који су први свргли јарам такозване “католичке” цркве нису били исто тако, као и та црква сама, нимало вољни, да допусте разноликост религиозног мишљења. Кад је минула жестине борбе, без да је и једна странка потпуно победила, и када је свака црква и секта морала ограничити се на то, да задржи оно земљиште, које је заузела; нашле се мањине, неимајући изгледа да буду већине, у нужди, да потраже од оних, који немогоше задобити за себе, да им ови трпе њихов засебни и одвојени верозакон. И само на овоме попришту бранила су се права појединог човека према друштву, на широкој основи општих начела и очигледно се доводио у сумњу захтев друштва, којим хтеде да подвргне одвојена мишљења под своју силу. Људи којима свет има данас да заблагодари слободу вероисповести, тврдили су, да је слобода савести вечито право сваког човека, и да у стварима вере нико није одговоран за другога. Али нетрпељивост је у људима, у свему, што им на срцу лежи, тако јако укорењена, да слобода вероисповести није готово нигде заиста остварена, изузевши тамо, где јој је придошло у помоћ верозаконска равнодушност, коју не буне богословске размирице. – У свима и најтрпељивијим земљама признају сви који су побожни у себи, да ваља бити трпељив али не баш одрешито. Један би трпео одвојена мњења у начину управе цркве, али и не трпи у самим догмама; други може да трпи свакога, само не онога који не верује у Папу или у Тројство; трећи трпи свакога који верује у “откровење” а мало их има који у својој хришћанској љубави иду тако далеко, да трпе свакога – само не онога, који не верује у једнога Бога и у будући живот. Гдегод има искрена побожна чувства у човечанству ретко да се не захтева овако строга вера.

У Енглеској (због посебног развитка државнога) притиска теже јавно мњење, а закон лакше него у свим другим земљама; људи се овде живо опиру сваком непосредном мешању у власти, законодавне или управне – у приватан живот. А то не бива толико из поштовања права на личну самосталност, колико из још не угинуле навике, по којој се увек претпоставља да влада има неку корист, која је противна општој користи. Већина још није научила да осећа власт и надзоре владе, као своју рођену власт и своје рођене надзоре. Кад се дође једном до те свести, онда ће лична слобода бити изложена нападима владе као што је сада подложена нападу јавног мњења. За ово, чувство је врло живо и готово је да се одупре закону, кад овај хоће личност да ограничи у ономе, где иначе не беше ограничена; и онда се ту не пита,

да ли та ствар иде под, или је изван домашаја закона; и тако ово чувство које је по себи у главном спасоносно, често се у поједином случају рђаво и неосновано примењује. Нема нигде говора о каквом признатом начелу, по ком би се опште судило да ли је мешање владе умесно или не. Свако суди по личном хиру. Једни би да нешто добро ураде или да неком злу доскоче, најрадије уступили тај посао влади; други би пак радије терет друштвених зала упртили на своје раме, него што би рашили поље, које подлеже мешању владе у људске ствари.

Тако се исто свако у правцу свога чувства држи у неком нарочитом случају час ове час оне стране, или суди по мери учешћа, или по свом већем или мањем поверењу у владу, да ће она у том нарочитом случају поступити по његовој вољи; ретко да ко ради из чврстог и сталног уверења, које има о правом задатку и граници власти владе. И као што му се свиди, греши услед тога, што нема стална начела и једна и друга стана: влада се толико исто често неумесно призива у помоћ, као што се често неумесно њена помоћ одбија.

Поставимо сада себи у овом покушају задатак, да докажемо једно врло просто начело, које би требало да безусловно руководи поступак друштва према једном човеку, било да га у нечему ограничава; било да се друштво у томе служи телесном силом, ма каквом законитом казном или моралним принудама јавног мњења. То је следеће начело: да самоодбрана буде једини циљ, за коју човечанство, поједини људи или целина има права, да се меша у слободу радње једног од својих чланова; да предупредивање да се други не оштете, буде једини законити разлог, по коме се сме употребити сила, према неком члану образоване заједнице. Телесно или морално благостање ни своје ни туђе није томе довољан разлог. Нико се не може правно принудити, да нешто чини или да нешто пропусти што би то можда по њега по срећу његову боље било, или, што би кад би тако чинио, то по мњењу других паметно и право учинио. Ово су разлози по којима би му неко могао нешто предлагати, убеђивати га, наговарати, молити га, али никад нису разлози, по којима би могао неко некога силом принудити, или ако је већ учинио, учинити му зато неко зло. Ово се само онда даје оправдати ако је учињено, у циљу да се предупреди нешто, што би другог оштетило. Свако је друштву само у толико одговоран за своје понашање, у колико се то и других тиче. У ономе што се њега самог тиче, свако је самосталан, правно неограничен. Свако је сам свој господар над собом самим, над својим телом, над својом душом.

Ваљда неће бити потребе да приметимо да се ово односи на одрасле људе који су у пуној снази душе и тела. Не говоримо о деци или младима који су испод оних година, које закон одређује да могу имати мужа и жену. Које још у таквом стању, да се морају други за њега старати, тај захтева одбрану и против своје радње и против онога што га с поља угрожава. Стога не треба да изгубимо из вида оно исконско стање, где се друштво сматрало као још незрело. Прве тешкоће на путу самосталног развитка, тако су огромне, да се не ваља дуго премишљати о оном, чиме се да се надвладају; владоцу одушевљеном за развитак и унапређење народа пристају онда сва средства, којима се може постићи циљ, који је иначе недостижан. Суровом, исконском народу најбоља је влада сила, само ако јој је циљ, да народ усаврши и кад заиста постигнути циљ и оправда то средство. Слобода као начело не да се употребити на претходно стање ствари, док људи нису постали способни, да се усавшавају слободним и мирним убеђивањем. Док се дотле не дође, не остаје им ништа друго него да се покоре људима као што су били Агбар или Карло велики – још ако буду те среће, да их негде пронађу. Чим је пак човечанство у образованости довољно напредовало, па се даје убеђивањем и поуком свом сопственом усавшавању руководити (а дотле су давно дошли сви народи, који нас се овде тичу) онда се већ не дозвољава насиље, било оно у виду да људи нешто трпе или се казне, у циљу да се њихово благостање постигне, и казна се да оправдати тамо, где намерава да друге заштити.

Овде ће бити место да приметим, да се одричем сваке користи, која би се дала извести из апстрактног појма права, које је независно од преставе нужности. Нужност је мени последње мерило, којим се испитују сва етничка питања, али она треба да буде нужност у свом најширем смислу, нужност основана на сталној користи човека као створа, који је опредељен да напредује. Ја тврдим, да овај обзир правда оно, што поједине људе у нечем спољашњем ограничава њихову сопствену вољу, али само у оним радњама које се и других људи тичу.

У колико неко чини оно, што другима шкоди, у толико треба тај случај да се казни, било сад законом или где законите казне немају успеха, онда општим неодобравањем. Људи се могу принудити и на такве радње, које су другима непосредно од користи, такви су случајеви кад се неко принуди да пред судом сведочи, да праведно учествује у општој одбрани или у некој другој општој радњи, која је од преке потребе за напредак друштва, чију заштиту уживамо. Људи се могу принудити и неким извесним приватним добротинствима, као на пример да спасу свом ближњем живот или да одбране нејаке од насиља. То су све ствари, које, ако се неучине, друштво то с правом казни, у толико пре што је свако дужан чинити. Може се некоме шкодити, не само тиме, што му се нешто учини, већ и ако се пропусти прилика, па му се нешто не учини; и у једном и у другом случају право је, да су људи одговорни за штету. Али треба бити више на опрезу када се неко присиљава да нешто не пропусти. Одговорност за зло које се другом чини, то је правило – одговорност ради тога, што се то зло није предупредило, то је тако редак изузетак. Али ипак има много важнијих случајева, који доста јасно правдају овај изузетак. Тако је свако де јуре одговоран у свим оним својим спољашњим односима, који се тичу ствари других људи прво тим људима, а по потреби друштву као њиховом заштитнику. Има често добрих разлога, да се човек не повлачи на одговорност, али ови разлози морају потицати из нарочите целисходности тог случаја. То бива прво с тога, што је задатак често такав, да ће га човек по свој прилици боље решити, ако му се он остави на слободну сопствену увуђавност, него кад га друштво хоће својим путем да надзире; или с тога, што су незгоде које би поникле из надзора веће, но што би биле оне, које би се надзором отстраниле. Где има таквих разлога који не допуштају присиљавати људе на одговорност, ту ваља да се нађе као судија, сама савест онога који ради, па она да брани корист оних који немају одбрану, и то тим строжије, што се у овом случају не може тражити да ко одговара пред земаљским судом. Али има једно поље у животу рада, на ком друштво, за разлику од појединца, ако у опште има, оно има само посредних интереса, а то је, скуп свих оних радњи које се тичу само онога, који је и покренуо, или кад се већ тичу и других људи, оно се тичу само са њиховим слободном, намерном и поштено добијеном вољом и учешћем. Кад рекох, да се те радње тичу само онога који је и покреће, то мислим да се оне тичу прво и непосредно њега; јер оно што се само њега тиче може се тичати и других. Приговоре које би се могли поставити, испитаћемо мало ниже.

Тако се дакле обележава делокруг човечанске слободе. Он обухвата прво унутрашњу свест, захтева дакле слободу савести у најширем смислу, слободу мисли и чувства, безусловну слободу мњења и осећаје о свим стварима, практичним или шпекулативним, научним, моралним или богословским.

Слобода, да човек своје мисли објављује и у јавност износи, чини се као да спада под друго начело, јер се рачуна као радња појединог човека, која се и других људи тиче; но будући да је она готово исто тако важна, као слобода мишљења и што се заснива на истим разлозима, то се она не да практично одвојити од ње. Даље обухвата начело: слободу да свако може уживати и тежити; да може живети по својој вољи, како му се највише свиђа, и на свој рачун, ма шта из свега тога испало; да му његови ближњи не смеју сметати у томе, кад им он не чини штету, па мислили они да он ма како неразумно и неумесно живи. Напокон иде из слободе сваког појединца; слободан удр им се тиме не шкоди, предпостављајући да се удружују само пунолетни и да се нико преко своје воље или с преваром не увлачи у друштво.

Ниједно друштво није слободно у коме се у главном не поштују ове слободе, па ма какав му био начин владе; а ни једно друштво није потпуно слободно, где не важе ове слободе безусловно и неограничено. Слобода, која то име заслужује, јесте у томе, да ми сами своју сопствени срећу својим путем тражимо, да нам нико не смета у томе, докле ми њему не сметамо или му не стајемо на пут, да он своју срећу постигне. Свако је себи чувар свог сопственог телесног, душевног и умног здравља. Човечанство више добија, кад пушта сваког да живи како му је воља, него кад сваког присили да живи како је воља другима.

Мада ове изреке нису нимало нове, некоме ће се учинити да су сасвим обичне. Ипак нема науке, која би била противнија општем правцу, постојећих мњења него што је ова. И заиста је друштво (по својој увиђавности) исто толико снаге потрошило да дотерује људе, по свом калупу, који је оно имало за лично и друштвено усавршавање. Држава је у старом свету држала да има права, да свестрано управља приватним животом, стари мудраци сложили су се са оним, што се мислило да се државе највише тиче, како се сваки поједини грађанин телесно и умно васпитава. Овакав начин мишљења могао се и допустити, у оним малим републикама, које су окружене снажним непријатељима, биле у непрестаној опасности да ће какав спољашњи напад или унутрашњи потрес срушити, и којима би тако штетно било пустити да у средсређена снага ослаби, да се нису смеле ослонити без условно на добротворне последице слободе. У новије време државе су веће, светска и духовна власт је одвојена (савешћу и државним стварима управљају одвојене власти) и тиме се избегло да се закон није тако дубоко мешао у приватан живот. Али су овде још ревносније употребљаване моралне принуде, где год се појединац усудио, да се удаљи од владајућег мњења, било у друштвеним, било у својим стварима; готово се свуда вера, ова најјача снага која утиче на развитак моралног чувства, потчинила или честољубљу хијерархије, која се својим надзором у свашта уплетала или мрачној строгости обичаја. И међу новијим људима који су смерали да исправе свет, па су се старим вероисповестима најжешће противили; било је људи, који су и цркве и секте, потраживали ову власт над савешћу. Ово важи нарочито за А. Конта, чији је друштвени план, као што га излаже траите` де политиџе поситиве, стављао у изглед, владу друштва над појединцем (додуше више моралним него законитим уредбама) и који превазилази политички идеал најстрожијег гајитеља старог века.

Негледајући на назоре појединих мислећих људи, ипак целина све више тежи томе, да распростре у недоглед, силу друштва над појединцем, које јавним мњењем, које законодавством; и у колико све промене, које се дешавају у свету, иду на то, да ојачају друштво, а ослаби снага појединца, у толико је и ово једно од зала, које не само да неће само од себе нестати, већ прети, да ће све више и више расти. Нека од најплеменитијих а нека од најнижих човечијих чувствава, подупиру тако јако склоност човека, (био он сад владалац или грађанин) да намеће другима за правило живота своја мњења, да не може у томе ништа да га обузда, осим тога што нема снаге. Но будући да ова снага не опада, већ расте, то нам је у садашњим околностима у изгледу, да ће то преваљивање све више расти, ако се усуди подићи против тога, каква јака ограда моралних уверења.

Добро ће бити по наше доказивање, ако уместо да се упустимо у наш задатак уопште, уземемо прво на око, онај њен део, где је ово начело, које смо овде поставили, ако не сасвим оно до неке извесне границе признато. Део је тај: слобода мишљења од које није могуће поделити сродну јој слободу изјављивања мњења, речима или штампом. Мада ове слободе сачињавају политички морални закон, у свим оним земљама, које исповедају слободне установе и верозаконску трпељивост, ипак јавна свест не познаје још довољно ни филозофске ни практичне разлоге, који су им основа; А и многим који су вође мњења, није ово ушло толико у крв, колико би се могло очекивати. Када се ови разлози умесно разумеју, дају се на много шире применти, него што је ово питање. Њихово темељно разлагање, биће дакле

најбољи увод за оно остало. То ће ме уједно и извинити, ако се не нађе ништа ново у овоме, што ћу представити; а уједно и зато што сам се усудио да опет разлажем оно, што се већ триста година па до данас толико пута већ разлагало.

ГЛАВА ДРУГА

О слободи мишљења и говора

По свој прилици прошло је време, где би још требало бранити "слободу штампе", као једно од одбрана против покварене и насилничке владе. Ми смемо узети, да је свако оповргавање овога, данас сасвим излишно, јер људе већ није нужно терати да се одупру сваком законодавству или управи, која се не слаже са коришћу народа, и која би ишла на то, да прописује народу ког мњења да се држи, које науке и разлоге да слуша. С тим у вези је ово питање од ранијих писаца тако темељно и славно раветљено да није нужда овде упуштати се у то. Мада су енглески закони о штампи још и сада тако понизни као у време Тудора, и пак није се бојати да би се неко могао на њих ослонити, кад би хтео да гуши слободу политичког говора, изузимајући време слепог страха, кад и министри и судије бојећи се побуне, не знају где им је памет, али и то је само прелазно[1].

У опште не треба се бојати у уставним земљама, где је влада мање више народу потпуно одговорна, да ће влада често покушавати да ограничи слободно изјављивање мњења, већ ако то буде чинила, као оруђе опште нетрпељивости светине. Али узмимо само случај, да се влада сасвим споразумева с народом и да не мисли да гони нигде, до у споразуму са гласом народа; то ја одричем народу право да врши своју силу, било самостално, било преко своје владе. Сила по себи присвојена је. Најбоља влада нема на њу никаква права, као и најгора влада. Сила толико исто шкоди и још више шкоди када се врши споразумно са јавним мњењем него против њега. Кад би сви људи били једног мњења, а само један човек противног мњења то цело човечанство не би имало више право, да том једном човеку уста запуши, него што би тај један имао права, само кад би могао, да заповеди целом човечанству да ћути. Кад једно мњење осим онога чије је не би другима ништа вредело, и кад би се, оспорило право на то мњење штетило само једног човека, то би онда било свакако нека разлика у томе кад се штете само неки и кад се штете многи. Али права штета што постаје из гушења једног мњења, јесте у томе, да се тиме, поткрада цео људски род; и потомство и савременици, још више они, који то мњење не деле, него они што га деле. Ако је мњење добро, оно се тиме отима могућности да заблуде замене истину; је ли мњење погрешно, губи се велика корист коју имамо што истину суочивши је са заблудом јасније упознамо и живље осетимо.

Ми никада не можемо извесни, да је оно мњење, које покушавамо да угушимо, заиста погрешно, и баш кад би то сигурно знали, ипак би то гушење било то зло. Свако од ових могућности треба засебно посматрати, како којој нарочити доказ одговара.

Прво, мњење које хоће силом да се угуши може бити истинито. Они који желе да га угуше кажу да није истинито; али нису ни они непогрешиви. Они нису опуномоћени да реше ту ствар, у име целог човечанства, и да сваком другом узму прилику да сам себи суди о томе. Ко неће једно мњење да чује зато што је изван да је оно погрешно, тај би тиме рекао, да је он безусловно изван. Гушити слободну изјаву мисли, зове се залагати се за непогрешивост: и са овим обичним али ипак добрим доказом, доказано је, да ваља одбацити то гушење.

Здраво суђење људи није тако сретно, да ова погрешивост исто толико важи у животу колико важи у теорији. Мада свако зна да може погрешити, ипак мало их има, који налазе за нужно да се чувају ове своје погрешивости; или они који допуштају да баш мњење које они држе да је добро, може бити једна од оних грешака, које они сами признају. Самовласни владоци, или иначе сви они који су навикли да ишчекују слепу послушност, уздају се обично сасвим тврдо, у своја мњења у свим стварима. Ко на

добором положају кад кад чује мњење које је његовом сасвим противно, и које у неку руку навикао, да своја рђава мњења мења бољим; верује ипак неограничено у она своја мњења, која дели његова цела околина или онај круг у коме он живи. Када човек сразмерно не верује толико свом суду, он се онда безусловно ослања на оно, "што вели други свет" у опште. За "свет" држи сваки онај део, с ким долази у додир, а то је своју странку, своју секту, своју цркву, свој сталеж, своје друштво. Оног човека, који би тај свој "свет" протегло на земљу у којој и столеће у коме живи, назвали би да је слободоуман и велика срца. Уздање у ову укупну изреку ни најмање не обара то, што су друга времена, народи, секте, цркве, сталежи и партије сасвим противно томе мислили и што још и данас противно мисле. Свако баца одговорност па свој свет, ако му се његови назори не подударују, са противним назорима светова других људи, и не тиче га се, што је само случај учинио ком свету да верује и да би исти узроци, који су учинили да је он у Лондону хришћанин, начинили у Кини од њега присталицу будизма и конфучија. – Ипак се даје по себи увидети, без да се доказује, да и векови могу грешити као и поједини људи. У сваком веку било је сијасет мњења, која други векови сматрају не само да су погрешна, већ да су сасвим будаласта; и извесно је, као што садашњост сада одбацује, некадашња општа мњења да ће исто тако будућа времена одбацити, оно што данас важи као опште мњење.

Оно што би се могло овоме приговорити било би од прилике: "Кад се забрањује распрострањавање заблуде, то се непогрешивост за себе не тражи у већој мери, него кад јавна власт у ма којој другој ствари, ради по својој увиђајности и на свој одговор. Моћ суђења, дата је човеку да се служи њоме. Што се човек може њом погрешно служити то не доказује, да се њом уопште и не треба служити? Ако се забрањује оно, што се држи да је штетно, тиме се не тражи да се призна, да онај ко то забрањује, не може никад погрешити, већ се испуњава она нама грешним људима припадајућа дужност, да радимо по свом уверењу. Кад не би хтели ништа чинити по свом мњењу с тога, што би та наша мњења могла бити крива, то би нам све наше ствари ишле наопако и све би наше дужности остале неиспуњене. Приговор, који не приличи нашој целој радњи, не приличи јој ни у појединим случајевима. Дужност је владе као и појединих људи, да прибаве што је могуће боља мњења, да иста брижљиво развију и да их никад не намећу другима, осим тамо где су сигурни да су у праву. Ако су у томе једном извесни, (изводило би се као даље) онда не би била савесност већ пудљивост, која би се плашила радити по свом мњењу, и допуштати да се распростиру по вољи науке, за које се по својој савести мисли да ће људима штетити и за овај и за онај други живот; с тога ваља, што су људи у непросвећенија времена били оних мњења за која се сада сматра да су истинита. Дајте, рекло би се, да се постарамо да и ми не паднемо у исте заблуде; владе и народи падали су у другим стварима у заблуде, ипак се сматрало да ове ствари спадају њима у власт, - ударале су велике намете, водили су неправедне ратове – па зар ми више да не ударамо никакав порез, па, ма и вређали кога, зар да не ратујемо? Људи и владе морају радити како најбоље знају. – Безусловне извесности нема, донекле се можемо поуздати и то је довољно за цео човечији живот. Ми можемо и морамо сматрати да нам је мњење истинито, ако изаберемо, да нам оно предводи нашој радњи : а више и не захтевамо, но, да станемо злим људима на пут, да не кваре друштво, распростирући мњења која ми сматрамо да су погрешна и штетна". – Ја одговарам за ово да се ту сувише захтева. Велика је разлика између овога, да ли ми сматрамо, да је једно мњење истинито, што оно, у свакој прилици где би се на мњење могло ударати, није оборено; или га сматрамо истинитим, само да станемо на пут, да се оно не може оборити. Да буде потпуно слободно негодовати и противуречити нашем мњењу, то је баш сам услов, који ће нам гарантовати истину мњења целог живота и близу је памети, да се само тако може створење са људским способностима уопште поуздати, да је у праву.

Ако погледамо на историју мњења и на свакодневни живот, одакле је то, да и једно и друго није горе но што је? Заиста да није то са природне снаге човечијег разума, јер у једној ствари, која по себи није јасна,

долазе на једнога који је зна пресудити, њих деведесет деветоро, који то баш никако не могу, а и о способности тога једнога даје се говорити само упоредно. Већина знатних људи, претходних покољења, била је у многим стварима једног мњења која се данас сматрају погрешним, радила је и одобравала много што шта, што данас не би нико одобрио. Одкуд дакле преваге, паметних мњења и паметне радње, што је уопште има у човечанству? Ако заиста има те преваге – а она се мора изнаћи, јер су иначе, а биле би и од вајкада људске ствари готово у очајном стању – то се она може захвалити једном својству човечије душе, из кога извире све оно, што се у човеку, као умном и моралном створу, поштује; а то је својство да човек може поправљати своје заблуде. Човек је способан исправити незнање истине, разменом мњења и искуством. Само искуство није довољно, треба ту да се покаже и размена мњења, како ваља да се тумачи искуство. Крива мњења и поступци уступају фактама и доказима: али се факта и докази морају духу разложити, ако се хоће да дејствују на њих. Мало има факата, што могу сама да испричају свој постанак, без изјашњавања, која покажу истом шта она значе. У колико дакле сва снага и цена човечијег суђења зависи од тога, да се оно, ако је застранило, да исправити; то се може само онда поуздано ослонити на то, ако се непрестано има средстава, за такво исправљање. Узмимо само некога, чије суђење заслужује поверење, чему има он то да захвали? Томе, што је без зазорно пустио да се његова мњења и послови искритикују; што је брижљиво пазио и користио се из свега оног, што се могло навести против њега, што се с другима саветовао, да ли је његово суђење на свом месту или се да разложно оборити; што је увек био свестан, да човек се не може другим путем приближити савршеном познавању једне ствари већ ако прихвати све оно, што наводе о томе лица разноврсних мњења; и ако се упозна са свим гледиштима, са којих други људи, свако по својој памети, ствар посматрају. Ни један паметан човек није постао другим путем мудар и већ је у самој природи наше моћи сазнавања, да се другачије и не да доћи до мудрости. Стална навика по којој, суочавајући своје мњење са туђим, поправљамо га и допуњујемо га, није да се тиме буни одрешитост радње – сумњом и колебањем, но је то једини чврсти темељ на који се она паметно може да ослони.

Јер знајући оно, што се барем отвореном против нас може навести, а знајући да смо у супротности свакој противуречности – знајући да ми баш тражимо приговоре и тешкоће, уместо да их се клонимо а да не искључујемо ни коју светлост, која би ствар ма са које стране оветлила – онда имамо и право, што држимо да смо болље судили, но ико друго лице или множина, која није овако поступала.

Оно што ваља да учине они, који су најпаметнији, који умеју најтрезвеније да суде, па да се истом онда могу ослонити на воје суђење то исто ваља да чини и она разнолика гомила, што се зове публика, у којој, небуде зло речено, има мало памтних а много неразборитих људи. Та и сама римско – католичка црква, која је нај нетрпљивија међу свим црквама, кад хоће кога да уврсти међу свеце – слуша шта ће такоме будућем свецу, да приговори заступник ђавола. Држи се, да и најсветлији муж, не може у оном свету иза гроба, доћи до своје части и славе, пре но што се добро не промери, све оно, што му може ђаво да замери. И самим љутоновим назорима о свету, неби људи веровали, да није слободно и посумњати у њих. Наша најпоузданија мњења, постала су с тога најпоузданија, што је свакоме, свакад слободно било нападати на њих. Не примили се ово изазивање напада, или примили се, па не успе, то смо до душе још далеко, а да се можемо сасвим поуздати у наша мњења; али смо учинили све, што се у таквим приликама може захтевати од човечије памети. Нисмо ништа пренебрегли, да истина, до нас може допрети и останели овај пут и даље без запрека, то се можемо надати да ће се боља истина, ако се само може изнаћи, и доиста пронаћи, чим човечији дух узмогне сватити је; а ми можемо међутим поуздано рећи, да смо се толико приближили истини, колико је у опште могуће било, учинити то у нашим данима. Ово је степен известности, до које може доћи грешни човек, и само је ово пут, којим се она може постићи.

Чудно је, да људи признају, да разлози важе при слободном изјављивању мњења, али опет проговарају, да с тим разлозима не ваља терати “мак на конач” а неувидљају, да разлози, који нису довољни за какав крајњи случај – нису тиме уопште довољни.

Или како се то слаже, када се вели, да људи не траже, да се призна да они немогу погрешити, јер допуштају, да треба да је слободно изјављивати мњења, о свима сумњивим стварима, а овамо се ипак вели, да нико несме доводити у сумњу, неко извесно начело или науку, јер је она сасвим извесна – та то ће рећи извесни смо, да је она извесна. Рећи, да је неко тврђење извесно, а овамо има некога, који би, кад би му било слободно, нападао на ту извесност, пе не недозволити му то да чини, то се зове држати, да нама и нашим једномишљеницима, пристоји, да будемо судије, који персуђују ту извесност, пресуђују и неслушавши противну странку. – У наше доба – за које се вели да “људи ни у шта не верују и да су заражени страшћу сумње”, у ком се људи не уздају у истину својих мњења, но држе да неби знали шта би почели, кад неби имали својих мњења - тражи се, да се неко мњење закључи од јавних нападаја, не поглавито с тога, што је оно истинито, но што је вађно за друштво. Каже се, да имају неки догмата, која су благостање људи тако нужно, да не кажемо неопходно потребно, да је влада исто тако дужна да их подржава, као што брани друге користи друштвене. У таквим случајевима, који тако извесно спадају у дужност владе, вели се, довољно је и нешто мање од непогрешивости, те да оправда владу, шта више да је обавезе, да заузме правац своје од друштва опште подгрупто мњењу. Често се тврди а још чешће се мисли, да само рђави људи могу ићи на то, да потресу овакве спасоносне догме, а у томе држи се, не може ништа зло бити, што се зли људи, зауздавају и спречавају да чине оно, што лежи само њима на срцу. Овим начином гради се правдање спречавања, слободног израза мишљења, не питањем истине, но питањем нужности дотичних наука и ласка си, да ће тако избећи одговорност за оно, што се иште за себе, власт непогрешиво пресуђује мњења. Они којима је то довољно, превиђају да се тиме захтев на непогрешивост, преноси само на другу ствар. Да ли је једно мњење нужно, то је ствар самога мњења, и даје се порицати, колико и само мњење. Исто је тако потреба, да има неки судија, који ће непогрешно судити, да ли је једно мњење потребно, ако што треба да се суди, да ли је оно порешно, већ ако се неби иначе, осуђеноме мњењу дала свака прилика да се брани. Исто тако не вреди ни онај приговор, који вели, да треба да се дозволи оном ко другачије мисли, да тврди потребу или нешкодљивост свога мњења, али му не треба дозволити да тврди, да је његово мњење истинито. Истина једнога мњења део је његове дужности.

Кад тражимо да знамо, да ли је желети да се неком тврђењу, верује или не, даје ли се ту искључити, да не гледамо, да ли је то тврђење и истинито или не? По мишљењу не рђави, но најбољи људи, не може ни једна вера, која је противна истини, бити истински корисна; и зар да не буде дозволљено, да можемо остварити ово гледиште, када нас оптужују да хулимо ону науку, која се хвали да је корисна, који ми напротив држимо да је лажна? Присталице таквих од вајкада донетих мњења (предања), траже, да се што више користи овим гледиштем, шта више, траже да се тим пре зна и верује њиховој науци јер је она “истина”. Где се дозвољава тако решавајући разлог, само једној странци а другој не, ту онда има разговора о поштеној препирци мњења, у питању нужности. И доиста гдегод закон или опште морално чувство не дозвољава, да се несме дирати у истину једног мњења, ту се исто тако не трпи да се одриче, да то мњење није нужно. Оно што се у најбољем случају дозвољава, то ублажује у нечему, безусловном нужнот тога мњења, или смањује кривицу који товари на себе, свако одвојено мњење.

Да се још јасније увиди, како је будаласто, не хтети слушати мњења, за која смо сами уверени, да ништа не вреде, ево испитаћемо то на векој извесној стври, и ја ћу овде да изаберем случајеве, који ће ми бити нанезгоднији – случајеве у којима се наводе најтврђи разлози са гледишта истине и нужности, против слободе најављивања мњења. Нека буде дакле то уверење на које се напада: вера у једнога Бога и

будући живот или ма које, од опште признатих моралних начела. Ако сврштимо борбу на овоме пољу, то дајемо каквом непоштеном противнику велику добит у руке; за цело ће рећи (а многи, који нису с намером непоштени, говориће то за њиме) : а то ли су науке, које ти држиш да нису довољно извесне, а да се стављају у одбрану закона? Зар је теби вера у једнога Бога, мњење, које захтева непогрешивост за се? Бићу тако слободан, те ћу овде приметити да мени није, тврдо поуздање у икоју веру, оно, што ја називам тражењем непогрешивости за се. Ја зовем онога да тражи непогрешивост за себе, да реши ово питање и за друге људе, без да им дозвољава да саслушају и оно, што се са противне стране тврди. Ја презирем и одбацујем ово присвајање, а још више кад се оно чини у ствари, које је моје најсветије уверење.

Један човек може бити уверен, не само о погрешности некога мњења, већ и о рђавим последицама истога мњења-и не само о рђавим последицама већ (да употребим изразе које иначе одбацујем) и неморалности и побожности тога мњења, и ако, ме како да је тврдо уверен, ма то његово лично уверење, да дели и његова земља и савременици, он на основу тога, не да том мњењу да се оно само брани-онда кажем такав човек тражи непогрешивост за себе. Није да се каже, мњење се сматра за неморално и безбожно; па онда не може се замерити и није опасно и што се тражи непогрешивост за себе, баш у овом случају је то најубитачније. Ту је корен оним ужасним заблудама, са којих људи једног века привлаче на себе чуђење и презирање потомства, овди извиру они знатни сјучајеви, где се закон дао употребити, да уништи најврсније људе, најузвишеније науке, успевши нажалост у томе, што се тиче људи. Јер неке су од тих наука остале у животу, да буду повод (као у инат) таквом поступању против људи, који не деле овакве науке и њихова предана тумачења.

Свету се не може доста наговорити, да је некада живео човек по имену Сократ, који је дошао у знатну опреку, против законитих власти и јавног мњења свог доба. У оној земљи која је онда имала толико великих људи,- кажу они, који њега и земљу најбоље познају- Сократ је био најврлији муж свог доба, а ми знамо да је он био човећа и узор свим каснијим учитељима врлина, да је био извор узвишених мисли Платона и разумне аристотелеве науке о нужности, и маистри ди цолор цхе санно, двају главних извора етичке и сваке друге филозофије. Овог признатог учитеља свих знатних мудраца, њега, коме слава и после две хиљаде година, све више расте, који више вреди, него сва друга имена што су му отаџбину прославила- њега осудише земљаци на смрт, пошто законским путем убедише да је безбожан и неморалан. Безбожан зато, што је порицао државно признате богове: тужиоц увераваше шта више да Сократ не верује ни у какве богове. Да је неморалан зато што је својом науком и поуком " отров омладине ". И његове судије нађоше, можемо рећи по свом знању и савести, да је он то скривио ради чега га туже; и осудише човека, који је по свој прилици међу својим савременицима имао највише заслуга за цео свет- да умре као зликовац. – Или вратимо се другом и још једином примеру судијског злочинства, које ће после оног сократовог, бити од утиска, вратимо се догађају који се десио пре осамнаест сто неколико година на Голготи. Човека, који је као што сведоче сведоци, учинио такав утисак моралне узвишености, да су га осамнаест столећа, као самог свемогућег поштовали, тог човека одведоше срамно на смрт- а као каквог? Као богохулитеља. Савременици, не само да не познаше у њему свога добротвора, већ сматраше противно од онога што је он био, и поступаше с њим као са изметом безбожника, а сада тога ради важи, да су они били безбожници. Осећања која се буде у данашњим људима када помишљају на та недела, чине, да људи неправедно суде о људима у оно доба. Ти људи нису били, по свој прилици, зли људи- бар нису били гори него што су људи у опште, шта више, били су то људи, који су у пуној мери делили религиозна, морална и патриотска чувства свог доба и свог народа, сасвим она врста људи, који у свако, па и у наше време, по свој прилици живе цео свој век, недужни и поштовани. Свештенички главар, који раздера своју ризу, када се изговорише речи, које по мишљењу његових земљака, значише признање највише кривице, био је, по свој прилици, исто тако искрено

озлојеђен и поругљив, као и већина поштених и смиренних људи, кад данас изричу своја побожна чувства: и они, који се данас њему чуде, већином би исто тако урадили, да су живели у оно доба и да су се родили као Јудеји. Пре него што би строго верни хришћани дошли у искушење, да држе светину, која је побила прво мученике камењем, за гору од себе, нека се сете да је и Св. Павао био међу оним гониоцима.

Да наведемо овде још један пример, који ће бити од највећег уплива кад је сразмерно оно, што је поука у заблуди, ономе, што је мудрост и врлина онога што потпада заблуди. Ако је од власника имао повода, да се држи за најбољег и најпросвећенијег међу својим савременицима, то га је имао цар Марко Аврелије. Као самовладару целог образованог света, живот му показује не само да је био праведан без мане, него што се од његових стојичких уверења мање било надати- да је био и најблажег мишљења. У оно мало прилика што му пребацују да је погрешно, има се то увек приписати томе, што је кроз прсте гледао. Његови списи, ремек етике старог света не разликују се много, готово нимало од најглавнијих христових начела. Овај муж, бољи хришћанин, не узимајући ову реч у смислу црквене науке- но било који од владоца, који узеше себи то име, гонио је хришћанство. На висини свега онога што је човечанство до онда извојевало, обдарен ведром, бистром памећу и значајем, који се у његовим списима, сам од себе, развио као хришћански идеал, ипак му је остало скривено, да ће хришћанство свету, чије је дужности сматрао за строге, бити на влагослов, а не на проклетство. Он је добро знао како је друштво јадно стајало. Али он је видео или му се чинило да види, да ће то друштво тако као што је моћи, сачувати још од горег распада или старом вером или обожавањем старих богова. Као владоц човечанства, држао је да му је дужност, да заштити друштво, од ове коначне пропасти, и није видео пут којим ће се оно, ако се једном распадне, моћи поново склопити. Нова вера ишла је очигледно на то, да раскине постојећи склоп, била му је дакле дужност или да прими и сам нову веру или да је угуши. У колико му се, дакле, чинило, да богословље хришћанства, није ни истинито, ни боговског порекла, у колико није веровао чудноватој приповетци о распетом Богу, у толико у његовим очима, није било могуће, да система, која сама каже, да почива на основу, који он није могао да верује, може развити ону оживљавајућу снагу коју је она упркос својим слабостима заиста и развила- и у толико је само, овај најплеменитији и најљубазнији међу владоцима и филозофима, само свестан своје свете дужности, дозволио да се гони хришћанство. Мени се чини, да је овај догађај, један од најтрагичнијих у историји света. Горка је то мисао, кад се помисли, како би се хришћанство сасвим другачије образовало у свету, да је оно под Марком Аврелијем, место што је под Константином, примљено за државну религију. Али било би неправедно према њему, а било би и грех против истине, када би се порицало, да он у оно време казнећи распростирање хришћанства, није имао оних навода, који се наводе за кажњење антихришћанских наука. Ниједан хришћанин није тако чврсто уверен, да је атеизам лажан и да прети да раскине друштво, као што је Марко Аврелије био уверен, да ће то исто учинити хришћанство, он који је то боље могао ресудити него сви живи људи. Ко би се, дакле, решио за кажњење распростирања мњења, а не би се сматрао бољим и мудријим него Мако Аврелије- да је искуснији у мудрости свог доба, да је духовно узвишенији, него своје доба- да је ревноснији у тежњи за истином или искренији: тај нека се окане захтевати непогрешивости за себе и за свет, на коју се велики Антонин ослонио, са тако несретним успехом.

Непријатељи слободе вероисповести, осећајући, да не могу ни једним доказом бранити употребљавање казне, за зауздање нерелигиозних мњења, а да уједно и не оправдају Марка Антонија; кад дођу у теснац, пристају на ово, али мисле са Др. Џонсоном да су гониоци хришћанства имали право, јер је гоњење искушење, које истина мора да претрпи, и увек сретно претрпи, јер закон напokon не може да успе против истине, али је понекад права благодат за гушење опасних заблуда. Вредно ће бити да се мало забавимо, око овог чудног правдања религиозне нетрпељивости.

Науци, која правда гоњење неистине, тако да то никако не може шкодити истини, не да се пребацити да ова непријатељује ширењу нових истина, али тим мање је достојно похвале, великодушје њеног поступања према људима, којима је човечанство обавезно за ову услугу. изјавити свету оно, што се, без да је он пређе знао за то, тиче његовог добра; доказати му, да се он налази у заблуди у неком земаљском или религиозном питању; зове се указати ближњима својим заиста највежњију од свих услуга. То важи и једномишљеницима, Др. Џонсона у понеким случајевима, као што је овај, са првим хришћанима и реформаторима, за најдрагоценији дар, што се у опште може поклонити човечанству. Што се покретачи тако неоценими добротворима, нагрђују трновим венцем и што се с њима поступа као са најгорим зликовцима, то не важи људима овог мњења, као заблуда, коју треба жалити, и као несрећа, коју би требало човечанство да каје у просјачкој кошуљици;- већ је то њима поступак, прави и праведни, баш како одговара овој ствари. Ко изјављује неку нову истину требало би, баш као оно по законуку Локрана, предлагач новог закона, да изађе са конопцем око врата, кога би одмах стегли, чим јавна скупштина не би на основу његових разлога, хтела с места да прихвати његов предлог. Ко говори, да овако ваља поступати са својим добротворима, тај не може ценити и само добротворство; и мени се чини да је овог мњења, посебно она врста људи, којој подноси, што су некад откривене нове истине, али сматра да је излишно, распростирати и даље те истине.

Говор, да истина тријумфује над гоњењем, није заиста, ништа друго, до оних умиљатих неистина, које људи један за другим бенетају, док већ не дојави. И само је искуство томе противно. Историја је препуна примера, да је гоњење одржало победу над истином. И ако се истина може тиме угушити заувек, ипак се она може бацити вековима у назад. Да говоримо само о религиозним мњењима, рећи ћемо, да је реформација још пре Лутера двадесет пута се исткла и опет била угушена. Угушен је и Арнолд Брешча. Угушен је фра Дулчино. Угушен је Совонарола. Угушени су Албингенези. Угушени су Валдензери. Угушени су Лолхарде. Угушени су Хусите. Гоњење и после Лутера, успевало је свуда, где год је оно дуго трајало. Протестанство се искоренило у Шпанији, Италији, Фландерну и у аустријским земљама а не би много боље прошло у Енглеској да је дуже поживела, краљица Марија или да је раније умрла, краљица Јелисавета. Гоњење је свуда постигло свој циљ, осим тамо, где је расколнство било јако као странка, па се није могло угушити. Нико паметан, неће рећи да је било немогуће искоренити хришћанство у римској држави. Оно се раширило и дошло је на власт, што су гоњења била само местимично, што није дуго трајало и била су испрекидана временом, у ком се могло мирно покрштавати. То није ништа друго, већ варати себе кад би се рекло, да истина има силу, (а која је заблуди одречена), да се одржи против тавница и старишта. Људи не иду ревносније за истином, него што то често чине за заблудом и довољно употребљавање законских или друштвених казни, биће обично доста да стави и једном и другом свој циљ. Права врлина истине је у томе, да се једно мњење кад је оно истинито, може угушити једанпут, двапут и више пута, али да ће га у току века обично један или други опет пронаћи, док му ускрс не падне најзад у такво време, у ком ће га згодне околности чувати од гоњења, где ће оно ухватити довољно корена, да се може одупрети сваком следећем гоњењу.

Можда ће неко позивати на то, да су прошла она времена, када су се они, који распростиру нова мњења осуђивали на смрт; да ми нисмо као наши очеви, који су убијали своје пророке, шта више, ми им подижемо још и споменике. И заиста више није обичај убијати расколнике и мера казни које би допустило данашње човечанство против мњења које се највише мрзи, не би ишла дотле да се оно искорени. Али ипак не ласкајмо себи, да смо сасвим прости од бруке законитог гоњења. Још постоје законске казне за мњења или бар за њихово најављивање, и има примера да се те казне врше и у наше доба па се не може поуздано рећи, да ће бити немогуће, да оне опет испочетка живе. Год. 1857. осуђен је неки несретник[2] кога су иначе хвалили, да је човек на свом месту, судом грофовине корнвелске на двадесет и један месец затвора, што је рекао и на неку капију написао неколико речи, које вређају

хришћанство. Месец дана после тога, не дозволи олдбејски суд у више прилика двојници људи[3], да буду поротници, и једнога од њих љуто увреди и судија и један правозналац, а зашто? Зато што ти људи исповедише искрено и поштено, да немају никакве вероисповести. Из истог разлога нису били праведни према неком странцу[4] против неког лупежа. Ово одрицање судске помоћи, оснивало се на оном начелу закона, које каже, да се нико не може пустити, да пред судом сведочи који не верује у једнога Бога (доста је ма у кога) и у будући живот, што ће толико рећи, да лица која у то не верују, стоје ван закона и немају права на заштиту суда, тако да ће, не само било какав напад на њих, остати некажњен, ако је учињен у њиховом присуству или присуству њихових једномишљеника; па се неће казнити ни напад на неког другог, ако буде зависео од њиховог сведочења.

Ко дели ово мњење, тај показује да не познаје повеснице (у толико, у колико је доказано, да се већина неверника у једном веку састојала од људи посебног поштења и изврности) а нико не би целио ово мњење, ко год има појма о томе, колико је било људи, које свет поштује због њихових врлина и великих знања, а овамо је свакоме познато или бар најближим сродницима- да ти људи немају вере.

И ван тога ово правило шкоди само себи и подрива само свој основ, јер, под изговором, да сви који одричу Бога морају бити лажљивци, прима те људе да сведоче, ако су спремни да лажу, а одбија само оне, који ће се радије изложити оговарању и признати ма какву веру, него што ће говорити истину. Ово правило које по својој цени, сао за себе говори да је лудо, може се и даље одржавати у својој снази, само као знак следе мржње, и као остатак страсти гоњења. А што је најчудније у таквом гоњењу, јесте, да се оно може само онда избећи, ако се може доказати, да га нисмо заслужили. Ово правило и начела подједнако су на срамоту како вернима тако и невернима, јер ако је онај, који не верује у будући живот лажљивац, то они који у то верују не лажу само с тога, што се боје пакла. Нећемо да вређамо оне, који су то правило изумели и који га бране, тиме, што ћемо рећи, да они црпе појам хришћанске врлине, из своје савести.

Све су то у истини само последице и заостатци страсти гоњења и нису толико доказ томе, да се смера гонити, колико су пример онога болесног мишљења, које је тако често у Енглеској, по коме људи радо тврде тако лоше начело и онда, када се и нема зле воље, да се оно заиста и изведе. Стање јавног мишљења, не гарантује нам довољно, да се неће још дубље угнездити навика, на још гори начин законског гоњења, које траје од прилике шездесетину последњих година. У наше доба се, исто толико често мути мирна површноост обичаја, тиме, што се чине покушаји, да се давно пронађена зла опет оживе, колико тиме, да се нова добротина уведу. Оно, што се данас раструбљује, да је оживљавање религије, јесте тесногрудих и необразованих људи оживљавање фанатизма, и где год ври у осећању народа онај јаки и неизгладиви квас нетрпељивости, - који није никад ни престао, у средњем сталежу ове земље,- мало фали, па да се људи опет раздраже, на истинско гоњење оних, који у њиховим очима увек заслужују, да се гоне. [5]

Ето с тога је, што људи овако мисле и осећају, о људима који одбацују догме, које су по њиховом мишљењу важне, због чега се у нашој земљи не може одомаћити духовна слобода. Законске казне, имају одавно тај успех, да друштвени жиг још дубље урежу. С тога, што овај жиг тишти, дубоко тишти, ретко да се исповедају у Енглеској мњења, која гони друштво, ређе, него што се у другим земљама чине изјаве, којима се људи излажу судској казни. Ко није својим положајем тако сретан, да не зависи од других људи, тај се не може противити ономе мњењу као ни закону. Бити заточен, не боли више, него не моћи заслужити себи кору хлеба. Ко је себи обезбедио свој ужитак, па не чека милости ни од великаша, на од задруга, на од публике, тај не ставља ништа на коцку, признавајући јавно своје уверење, осим што ће људи о њему лоше мислити и говорити, а да се ово издржи, томе баш није нужно неко посебно јунаштво.- Нема разлога да се у корист ове врсте људи моли јавно за помиловање.- Но и ако ми тако

мислеће људе не казним оштро, као што смо некад то чинили, ипак је могуће, да ми поступајући тако с њима, казним сами себе оштрије него икад. Сократ је био погубљен али сократова мудрост је синула као сунце и просула своје зраке, по целом духовном небу. Хришћане су бацали пред лавове али хришћанска црква је постала огромно сеновито дрво, које је надвисило све старије и слабије изданке и осушило својом сенком. Наша чисто друштвена нетрпељивост не убија никога, на искорењује мњења, већ доводи људе да и сами прикривају или да се окане напрезања распостирати та мњења. Међу нама не отимају и не губе расколничка мњења, сваке десетине година или сваког поколења. Њихов плам не лиже по ваздуху већ само тиња као жеравица на оном месту, на ком су поникла, у уским круговима мудраца или испитатеља, без да својом правом или лажном светлошћу осветљавају ствари, које се тичу свих људи. И тако се одржава неко стање ствари, које годи многим назорима, јер се њим без икаквих мрских казни у новцу и слободи, споља не нарушавају владајућа мњења а уједно се не забрањује безусловно мислити, како је воља људима одвојеног мишљења који болују од болести мудраца. То је врло zgodан начин очувати мир у духовном свету и удесити, да све што у њему бива, иде дојакошњим колосеком. Али цена је веома скупа, плаћамо за овакво одржавање духовног мира, јер јој жртвујемо свако одважно морално уверење. Овакво стање ствари у ком највреднији и најревноснији духови налазе за добро, да неискварена начела и разлоге свога убеђења, задрже само у својим грудима, и да своје самостално уверење, кад га изнесу у јавност, прилагоде претпоставкама, који су се давно одрекли у себи; - не може нипошто, да узгоји оне отворене неустрашиве карактером, оне неумитне и чврсте мудраце, који су били некада понос духовном свету. Људи, који се из тога могу ишчекивати, биће робови свакидашњих обичаја, фарисеји истине, који ће у свим важним стварима управљати своје разлоге, по својим слушаоцима а они им неће извирати из свог унутрашњег уверења.

Људи који хоће да измакну овом избору, успеће у томе, ако ограниче своје мисли и заузимање, само на онај узак круг ствари, о којима се може говорити, без да човек тумара у област начела, а то ће рећи, ако се ограниче на незнатне спољашњости, које би собом успеле, кад би се назори људи оснажили и раширили, а које неће никад успети ако, се остави на страну слободно и смело размишљање о свим најузвишенијим стварима, што би једино могло поткрепити и раширити назоре људи.

Људи који не сматрају ћутање јеретика, за неко зло, ваља да помисле да се тиме никад не може доћи до поштеног и темељног претреса јеретичких мњења јер се она мњења која не би поднела такве претресе, не губе са овога света, с тога што им се стаје на пут да се не распостире.

Препрека која се ставља свим истраживањима, која не подудару са догмама вероисповести, не смета понајвише само јеретицима. Највећа је штета по оне, без да су јеретици, из голог страха расколништва, заплаше се у целом свом душевном развоју. Ко рачуна шта изгуби свет, у многим оним људима, који су даровити али плашљивог карактера, који не смеју да следе дрском снажном и независном полету мисли, с тога што се боје, да ће и тај полет довести до нечега, што би се могло чинити да је безбожно и неморално? Понекад ћемо наићи у овој врсти људи, на човека велике савесности и оштрог и образованог ума, који се целог века мучи да свој ум, ког не може да утиша, странпутицом заведе, који исцрпљује све своје изворе бистрине да помири глас своје савести и свога ума са крутом вером, али и можда узалуд исцрпљује.

Нико не може постати знатан мудрац ако не признаје да је прва дужност мудрацу, да иде за својом памећу, ма она дошла до каквих закључака. Шта више, истина шише добија нашим заблудама, ако сами за себе ревносно и довољно спремни мислимо, него истинитим мњењима оних људи, који се држе тих мњења, само с тога, што сами себи не допуштају да самостално мисле. Не требамо ми слободу мишљења, само или нарочито с тога да образујемо велике мудраце; она нам треба посебно с тога, да средњи људи, дођу до оног степена духовног развитка до кога могу доћи. Било је и увек ће бити, у зраку

општег духовног репства, појединих великих мудраца, али нити је било, нити ће икада бити, у таквом зраку, духовно чилог народа. Свуда где је народ био прелазно живостан, био је то услед тога, што се за кратко време угушио онај страх, од слободног мишљења. Тамо, где су се људи ћутке сагласили, да не треба претресати начела, где се сматрало да је већ свршен разговор о питањима друштвеног живота, ту не можемо отсеком очекивати, да је развијена она живост, која одликује један или други отсек повеснице. Нигде није дух народа у својим дубинама, потрешен до оног напора, којим се људи обичне памети, уздижу до тог достојанства мудраца, где год се плашљиво обилазила расправа, око оних питања, која би била у стању разбуктати ватру одушевљења. Пример нам је томе прво, европско стање у столећу, које дође после реформације, друго, духовни покрет у другој половини осамнаестог века, мада је он био ограничен на образованије сталеже; а треће, што је још краће трајало, време Гета и Фихта када је врио немачки дух. - Ови се одсеци битно разликују у мњењима, која се у њима истакосе, али личе један на другог у томе, што се свим трима, збацио јарам старинских мњења. У сваком, од та три одсека, отрешено је застарело насиље, које је тиштало духове, али није ништа ново постављено на то место. Покрет који се распростро одатле, учинио је Европу оним, што је она данас. Свако усавшавање, које се од тог доба учинило у назорима и установама људи, даје се свести на ова три покрета. Већ одавно показују знаци времена, да су ова сва три малаксала и не можемо се надати новом покрету, ако испочетка не остваримо нашу духовну слободу.

Да пређемо сада на други део нашег доказа, да оставимо из вида да донешена мњења могу бити погрешна, већ да претпоставимо да су она истинита; па да испитамо, колико вреде, на то ослањајућа се уверења, чим се не може слободно и отворено препирати о њиховој истини. Ма како да не радо допушта онај, који се чврсто држи свог мњења, да оно може бити и погрешно; то би ваљало да помисли, да ће му се мњење, ма како оно истинито било, сматрати ипак као мртва догма а не као жива истина, ако није слободно претресати га из темеља, што чешће и без икаквог зазора.

Има нека врста људи (срећом нема их тако много као пре), који су задовољни, ако се ко само слаже с оним што они држе да је истинито, мада никако и не зна разлог том мњењу макар га и не знао бранити, кад се оно ма како површно нападне. Пође ли тој врсти људи за руком, да своја мњења природе као заповести друштва, онда наравно да држе, пре зло него добро, кад се на њихова мњења нападне. Где год они владају готово је немогуће, доскорашња мњења и смишљено и промерено оборити, а још мање се дају она оборити несмишљено; да се пак истраживање сасвим искључи, то се не може извести, јер почне ли се оно једном, то ће вера која се не оснива на уверењу пасти, чим има и најмање изгледа да се она може оповрћи. Остави ли се ова могућност на страну- узме ли се да истинито мњење живи у души, али живи као предрасуда, као догма, која не зависи ни од каквих доказа, која одговара свим разлозима- опет то онда није начин, којим се може истина одржати. То се не зове познавати истину. Истина која се тако одржава само је једно сујеверје више, које је случајно пришивено речима које изражавају истину.

Када треба да се ум и снага суђења људи изоштравају што бар протестанти допуштају, оно на чему се могу ова својства згодније изоштравати него на стварима, које нас се тако блиско тичу, да свако сматра да му је неопходно, нужно образовати о њима своје мњење. Ово испитивање разлога свом мњењу, доприноси највише томе, да се људска памет преобрази. Све оно, што се мисли о стварима, где је важно мислити о њима, онако како ваља, ваља знати бранити, бар од најобичнијих напада.

Можда ће се рећи: "Из тога што ко није чуо, да се једно мњење обара, не следи још да он исповеда а не увиђа то мњење. Ко учи геометрију не учи само правила, он разуме и учи и доказе, и чудо би било рећи, да он не сазнаје и разлоге геометријских истина; с тога што не чује никад ни од кога да и пориче или

оправдава." - То је сасвим умесно речено у таквој науци, као што је математика, где се не да обично ништа наводити, кад би се питање преокренуло.

Својство доказне снаге, математичких истина, лежи у томе, што су сви докази на једној страни, нема ту приговора, ни обарања приговора. Али истина једне ствари о којој може бити различитих мњења, зависи од равнотеже разлога, који су за и против. И у самим природним наукама, могу се различито тумачити једне исте појаве. На место теорије кретања, коме је средина земља, може се поставити теорија кретања, коме је средина сунце; на место теорије о кисеонику, теорија о флогистону; и мора се доказати, зашто она друга теорија не може важити; али док се ово не докаже, док не знамо како се доказује, дотле ми не разумемо разлоге свом мњењу. Вратимо се сада тако исто замршеним задацима, етике, религије, политике, науке о друштвеним односима, науке о појединим струкама живота; у свим тим наукама лежи три четвртине снаге разлога, за свако питање, које се напада- у обарању разлога, који подупиру том противном мњењу.

Говори се за једног, од највећих говорника у старом времену, да је разлоге, које су му наводили противници, тако исто а и још ревносније испитивао, него своје сопствене.

Оно што је чинио Цицеро, кад је хтео да успе својим говором, то исто треба да чине сви они, који хоће скроз и скроз да прозру истину једне ствари. Ко разуме да схвати ствар, само са свог гледишта, тај но то добро не разуме. Оно може бити, да су му разлози добри, и да их нико не би могао оборити, али кад он није у стању, оборити противничке разлоге, кад их он и не познаје онда он нема повода да претпостави своје мњење туђем. И што се у таквом случају може још најпапетније учинити, јесте то да човек одложи изрицање свог мњења. Није ли му то довољно, то он онда ради или по заповести, или се, као што то људи највише чине, прилази оној странци која му највише одговара.

Али није довољно, да човек чује разлоге својих противника од свог учитеља, како и он наводи и како их он оповргава. То се не зове онда продрети у разлоге и дозвати их памети. Човек се мора упознати са том разложима, преко оних лица, који заиста верују у њих, који озбиљно чине све да их бране; јер другачије никад човек неће доћи у оној мери до истине да постане сам способан, да јој погледа у очи и да победи све тешкоће. Деведесетдеветоро међу стотинам такозваних образованих људи, налазе се у овом положају и онда, када знају течно наводити разлоге свом мњењу.

Они могу умесно судити али могу тако исто погрешити, а да не посумњају да су погрешили, јер они не могу да се поставе, у мисли иако мислећи, не могу да расуде оно, што би противници могли навести- с тога дакле, не могу као што ваља знати ни своје рођено мишљење. Они не познају оне стране једне ствари, које остале разјашњавају и правдају, не знају разлоге, са којих се противна факта узајамно подупиру, са којих заслужује један узорак, да се претпостави другом, који се чини да је исто тако снажан.- Такви људи не познају истину, са оних страна које су пресудне, и које опредељују пресуду сваког правога познаваоца тих ствари; и заиста нико не може то дознати ако не посматра ствар са обе стране брижљиво и незаузето, ако не промери безпристрасно разлоге, које наводи и једна и друга страна. Ово правило тако је важно, за право разумевање свих човечанских и моралних питања, да би ваљало свуда, где каква важна истина нема противника, измислити те противнике и дати им у руке сви најјаче разлоге, што би и могао само замислити најпрепреденији ђаволов адвокат.

Какав непријатељ слободног изјављивања мишљења, могао би да ослаби ово наше умовањем, можда овако говорити: "Али није ни потреба да човечанство уопште зна и разуме све разлоге које богослови и филозофи могу наводити и за и против његовог мишљења. Шта ће простом човеку, да зна пронаћи све лажне наводе или варљиве закључке, неког оштроумног противника. Довољно је ако има некога ко је

кадар да све то порекне и то тако да ништа не остане не оборено, што би могло неке завести. Да обична памет, када јој се већ улију најглавнији разлози једне истине, ваља да се за остало, повери доскорашњем правилу и да се, знајући да јој је знање непотоуно, да нема дара да реши сваку тешкоћу, узда, да су људи коју су то нарочито учили, све појавивше се тешкоће већ оповргли или да их могу оповрћи."

Право људи да слободно изјављују своје мисли, није својим разлозима на онда ништа изгубило, ако се људима овога мишљења којима није бог зна како важна ствар веровати у какву истину и не знати јој разлога, призна све, оно што траже. Јер и ово мишљење признаје да у човечанству мора бити тврдог поверења, да ће се као што треба одговорити свим приговорима. А како се могу приговори ти оборити, кад се оно, што треба да се обори, не сме ни да искаже? Или како се може човек уверити, да је нека ствар заиста добро оповргнута, кад се противницима не даје прилика, да докажу, да то није тако? Ако на публика, оно бар филозофи, који треба да реше те тешкоће, треба да се упознају са овим тешкоћама, у њиховом најварљивијем виду, а да могу до тога доћи, треба да се слободно искажу те тешкоће и представе и у најповољнијем виду. Католичка црква је по свом начину готова са овом незгодом. Она прави велику разлику између класе, којој допушта да прима њену науку из уверења, и класе, која треба слепо да верује у њу. До душе она не допушта ником, чега да се држи, али хијерархији, ако јој се може веровати, дозвољено је да се упозна са разлозима и противника, у циљу да виде, како ће се и оповрћи; докле хијерархија сме читати јеретичке књиге, остали лаици требају за то посебну дозволу, која се врло тешко добија.

Ова наука признаје, дакле, да је за учитеља врло добро, ако познаје ствар противника, али она то не дозвољава и осталом свету и тако даје малој чети "изабраних" нешто мало више духовног образовања, али никако више духовне слободе, него осталом стаду. Овим начином успева, да себи загарантује оно духовно надмоћје, које је потребно за своје циљеве, јер и ако образованост без слободе, не може никако да произведе слободу и велике духове, оно може бар да створи веште ниси приус браниоце. Ово је забрањено у земљама где влада протестантство, јер протестанти држе бар у теорији, да свако треба сам да носи одговорност, кад бира какву ће веру да верује, и да сем та одговорност не да никако пренети, на учитеље те вере. А ван тога, у нашем данашњем положају, није могуће да не читају и неучени оно, што читају учени. Кад учитељи човечанства хоће да се упознају са свачим, што им пристоји да знају, оно мора бити дозвољено, свашта слободно писати и неограничено у јавност износити.

Кад би сва рђава последица, што нема слободе претресавања мњења, била у томе, што људи не би знали разлог том мњењу, онда би се то могло сматрати не као морално, већ као духовно зло, које не умањује цену мњења ни уплив на значај човека. Али у истини стоји ствар овако: тамо где нема слободне размене мњења, тамо се забравља не само разлог, већ често и важност једног мњења. Речи које исказују једно мњење не буде у другим људима претстве или их буде само местимице. На место живе претставе, на место живе вере, ступе обичне фразе, или ако још шта заостане од значења тог мњења, оно је пушта љуска и кора, језгро је пропало. Не може се доста премишљати о великој области, коју заузима ова ствар у повесници човечанства.

Како то бива, доказаће нам најбоље све етичке науке и исповести свих вера. Науке и исповести важне су и силне по оне, који си их установили и њихове прве ученике; њихова важност осећа се подједнако, а често још извесније све дотле, докле се та наука или вера бори са другим исповестима. Победи ли она напокон, па постане опште мњење, или застане ли у свом напредовању- то ће и очувати земљиште које је заузела, али се неће даље распростирати. Што јој успех бива очитији, тим се мање препире о спорном питању, док се напокон ова препирка не угаси сасвим. Наука је заузела своје место, и ако не као опште мњење, оно бар као одвојено мњење, или као мњење неке признате секте, и они, који је сада исоведају,

ниу је исабрали, већ су је обично наследили; случајеви, да се вера бољом замењује, постају ређи и не занимају оне који ту веру исповедају.

И место, дакле, да људи, као пре, стоје увек на опрезу или да се од света бране или да придобију свет на своју страну- остављају они, нека ствар иде како хоће, и клоне се, те не слушају разлог против своје исповести. Од овог доба почиње наука обично губити своју живу убеђујућу снагу. Често се чује, како се тиже учитељи свих исповести, да им је тешко, да пробуде у душама верујући, живу представу неке истине, коју они само по имену познају, у толикој мери, да им ова продре у све осећаје и да им заиста руководи сву радњу. Ове тужбе није било у оно време, када се вера још борила за свој опстанак, јер су знали и осећали и слабији борци зашто се боре, знали су како се разликују друге исповести од њихове. У том добу, налазило се доста људи, који су са свих страна, проучили своја начела, која су и промерили у свим битним односима, која су искусили онај велики уплив, којима вера у ову науку, утиче на њихов значај, знали су како им она продире у душу. Постаје ли, пак, вера која своје предање, коме се више просто верује, него што се оно увиђа, у коме човек не мора, душевно да продире у питања, која та вера ставља- онда је човек све више склоњен, да заборавља оно, што је у тој вери главно, па памти само голе спољашње форме и довољно му је тромо лењо пристајање уз ту веру и чини му се као да је излишно, да савесно верује и лечним искуством испитује.- А тим начином готово престаје вера долазити у љиви додир са нашом унтрашњошћу.

И тако се множе случајеви, који су у нашем добу сасвим обични, да вера скамени нашу душу споља, и учини је тако окорном, да се не може пробудити у њој никакво племенито чувство, а таква вера биће по душу и дух наш стража, која стражари, да душа и дух остану празни.

Начин, како већина правоверних испуњава науке, које би требало да учине највећи утисак на душу, чини, да остају као мртва вера само на површини, без сталног корена.- Под хришћанством разумем ја овде оно исто, што под њим разумеју све цркве и секте- начела и правила живота, која имају у новом завету. Сви који исповедају хришћанство признају и као закон. И ипак нећемо претерати, ако кажемо, да међу хиљадом хришћана, нема једнога кога би у својој радњи предводили ови закони. Њега руководи обичај његовог народа, његовог сталежа, његове вероисповести.

И тако има он, с једне стране, збир етичких начела, која му је открика вечита мудрост, да се по њима влада у животу, а с друге стране, гомилу свакидашњих назора и навика која се слажу са некима од оних начела, или се слажу донекле, или се не слажу баш никако. Он се клања хришћанским начелима, али следи у животу ова друга начела. Сви хришћани верују, да су благословени сви сиромаси и јадници који се муче; верују да ће пре проћи кроз иглене уши, него што ће богати доћи у царско небеско; верују да не ваља судити, а да не буде човек осуђен; верују да је грех клети се именовом божјим да ваља љубити ближње, као и себе самог; верују да ваља дати и кошуљу ономе, који намузме огртач; да се не ваља бринути за сутрашњи дан; верују, напослетку, да онај који хоће да буде савршен, треба да прода сво имање своје и да га подели сиротињи. Људи су искрени, када кажу, да верују у те ствари. Они верују у то, као у све оно, што се увек хвали, а никад не напада. Али они верују у то, у смислу оне живе вере, која управља делима, баш исто толико, колико се по том управљају у животу. Ако ћемо рећи као што јесте, ове су нам науке зато, да запушимо противницима уста, и да буду као неки разлог, за све оно, што се чини као похвално. Али кад би неко хтео да напомене, да ове науке садрже у себи кијамет ствари, које нико и не мисли да чини, за тог човека би се рекло, да хпће да је паметнији од других. Науке ове не дирају у срце масу верујући, немају уплива на њихову унтрашњост. Светина их поштује по гласу, али нема оног осећаја које прелази са речи на дела, које присиљава дух да их размотри и узме за основ свом владању. Где год

се пита шта треба радити, људи се осврћу, шта ради Петар и Павао и чекају да чују од њих у колико треба послушати Христа спаситеља.

Можемо сасвим поуздано рећи, да су први хришћани сасвим другачије радили; а да нису тако радили, не би се хришћанство, као вера презреног маленог народа, раширило и постало вером римске државе. Када су хришћански злотвори говорили: " Погле како се хришћани љубе " (то се данас већ не може рећи) заиста су они више него икада осећали шта им значи вера. С тим ће бити у свези, што се хришћанство споро распростире, па је после осамнаест векова, ограничено на европљане и њихове потомке. Бива, да и саме строго верујуће, које сасвим озбиљно схватају своју веру и строжије је узимају него што то обично бива, више узбуђује онај део, који пристаје уз Калвина или Кнокса или њима подобне личности. Христове речи спавају мирно у души и нису од већег утиска него неке друге умилне речи. Свакако има више узрока, зашто има више животне снаге код оних наука, које су као нека разлика у науци једнр извесне секте, него код оних, које су у свим признатим сектама, и за које се учитељи тих секти више труде да им одрже важност- али је без сумње један од најважнијих узрока, шта би баш та наука секте, често доводи у сумњу и што се мора најчешће бранити од напада. И учитељ и ученици заспаће на стражи, ако није непријатељ у пољу.

Све ово важи о свим уобичајеним наукама и мудрости и науке живота и морала и верозакона. Сви језици и књижевности пуни су примедби о животу, о ономе шта значи живот и како га треба разумети. Свако зна ове примедбе, слуша и одобрава, и оне су постале сасвим обичне, али и онда свако разуме како треба када и лично осети и искуси у животу. Колико се пута човек, кад га нешто снађе изненада, и боли га што се преварио, сети се неке пословице или говора, ког је стално познавао, и који ба га сачувао и он да је увек знао за штету као што сада зна и осећа. Ово не истиче додуше само из тога, што нема довољно размене мњења, јер има много иатина, које се не могу појмити док их човек сам не искуси. Али људи би значење самих речи савршеније познали и оно што су разумели кад би чешће слушали, како они људи то разумеју наводе разлоге за и против тога. Половина људских заблуда поникла је из злосретне наклоности људи, по којој не хтедоше више размишљати о стварима, о којима се није могло сумњати. Један савремени писац назива с правом ово стање "дубоким сном готовог мњења " .

"Али како то, запитаће неко, зар не може бити знања тамо где нема једнодушности? Зар треба да један део човечанства у заблуди, да други може разумети истину? Зар једна вера, престаје да живи истином, с тога што је опште примљена и призната? Зар се неко тврђење не осећа и не појми из темеља, ако не остане иоле сумње у њему? Зар истина умире у нашој унутрашњости, чим се она прими једнодушно? Растећој просвети био је циљ најлепши успех у томе што су се људи сложили у признавању свих важних истина- па зар просвета, само дотле да траје док не обави свој задатак? Зар да савршена победа уништи плодове освојења?"

Ја то не тврдим. У колико човечанство напредује, у толико ће непрекидно расти и број оних наука, о којима се више не сумња; и људско благодостање ако би се мерило по броју и важности истина, које су дошле до ове тачке и које нису више спорне. Неоспорност једног мњења спасоносна је, ако је мњење истинито а исто је тако опасна и убитачна, ако је мњење погрешно. Али мада је постепено сужавање ограда, разноликости мњења, у оба смисла речи нужно тј. да га не можемо ни обићи, ни лишити га се, ипак не морамо из тога закључити да су му и све последице благотворне. Потреба, стално изјашњавати и бранити истину, много помаже, да је у пуној њеној снази разумемо, и ако губитак те потребе не превазилази корист, која се има од општег признања истине, ипак је она знатно умањује. И кад не би било овог средства и на даље, ја би заиста морао пожелети, да учитељи човечанства, потраже какву згуду, којом би све тешкоће једног питања, могли изнети пред свест свога ученика, и то у оној мери као што би то чинио какав противник који би смерао да им веру превари.

Уместо да људи траже такве згоде, изгубили су и оне, којих је некада било. Сократова дијалектика, која се онако дивно огледа у платоновим разговорима била је згода на ову руку. Она је у главном била одрицање у разлагању свих великих питања мудрости и живота, које је ишло на то, да убеди свакога, који је само онако напросто примао уобичајена мњења, да он ту ствар не разуме, да он нема неко извесно мњење о науци коју признаје; да уверен о свом незнању, може доћи до вере, која се заснива на јасном појму науке и њених разлога. Школске препирке средњег века, имале су тај исти циљ. Оне су намеравале, да ученик разуме, своје сопствено (односно супротно) а и супротно мњење, да учи разлоге своје мњењу и да учи обарати, противно мњење.

Грешка ове препирке била је та, што су јој се премисе позивале више на ауторитет, него на здрави разум и као вежбање духа, она је много заостала, иза оне снажне дијалектике, којом се упражњавао разум "вири Соцратици", али дух новијег времена, има обема више да благодари, него што би он то хтео, јер у данашњем начину васпитавања нема ничега, што би једно или друго заменило. Јер ко данас учи све, од својих учитеља или из књига, ма да може избећи учење без разумевања, ипак није принуђен, да учи своју ствар са обе стране. Ретко је да и сами филозофи познају и једну и другу страну ствари и обично је, да је оно најслабије, што је ко наменио, за одбрану свога мњења, да наведе својим противницима. Данас је у моди, не уважавати негативну логику, која доказује оно, што је слабо у теорији и оно што је погрешно у пракси, без да утврђује позитивне истине. Таква негативна критика, била би додуше жалосни резултат, али се не може, а да се не цени као средство којим се може доћи до позитивног знања и уверења. И докле год се људи, не буду по плану у томе вежбали, дотле неће бити знатних филозофа и општа образованост биће, на ниском ступњу, изузевши математичке и физикалне науке. На сваком другом пољу, неће нико моћи захтевати да му се призна да је зналац, ако није, било сам собом, било принуђен од других, ударио оним путем духовног развоја, којим би га повела жива препирка са противницима. Види се дакле, да би несмислено било одрећи се овакве преке користи, када се она сама нуди, а до које би се тако тешко дошло, да је нема. Има ли дакле људи, који поричу неко донесено мњење, или су готови да то чине, ако им само допушта закон или јавно мњење, оно дајте да им благодаримо, да их пажљиво слушамо, да се радујемо што се нашао неко, који ће урадити за нас посао, који би ми и сами и са већом муком морали урадити, ако нам је иоле стало до тога, да знамом јесу ли наша уверења онаква, као што треба да су, и имају ли животне снаге у себи.

Имамо да говоримо још о једном од главних узрока, по коме је потребно да има различитих мњења, све дотле, докле човечанство не дође на онај ступањ духовног развоја, који је још у недогледу. – До сада смо се освртали, само на две могућности а те су, прво, да уобичајено мњење може бити погрешно, елем друго неко мњење истинито; а друго, ако је уобичајено мњење истинито, оно да је веома важно, да се ухвати у коштац са противном заблудом, да би се истина тиме јасније појмила и осетила. Али има још један случај, који се чешће дешава, него оба горе поменута, а тај је, кад од оба мњења која се боре, нит је једно погрешно, нит је друго истинито, већ су међу собом поделили истину. Онда је нужно, да има одвојеног мњења, да би се допунила она честица истине, коју није захватило уобичајено мњење.

Опште распростра мњења, о свим стварима које се не дају лако појмити, имају нешто истине, али ретко да имају, у себи, сву истину. Она су само један део истине, час мањи, час већи, обично су претерана и накардна, отргнута од оних истина, које би ваљале да су уз њих и да их ограничавају. Расколничка пак мњења, садрже у себи неке од оних угушених и пренебрегнутих истина и ове раскинувши своје доскорашње окове, теже или да се споје са оном истином, што је уобичајено мњењу, или да јој изађу непријатељски на оглед, градећи се истом искључивошћу, целом целцатом истином. До скоро се ово најчешће догађало, јер је човечији дух више једностран него свестран, и отуд бива, да при превратима мњења, један део истине пада, док се дуги међутим уздиже. И сам напредак, који би ваљао да умножава

истине, замењује једнострану и непотпуну истину, само другом истином, и користи у толико, у колико је истина која замењује, потребнија и боље одговара потреби тренутка, него она, која се замењује. Узевши дакле у обзир овај једнострану значај владајућег мњења и тамо, где се оно заснива на истинитом темељу, ваља дакле уважавати, свако мњење које има у себи ма и једну честицу истине, коју је владајуће мњење пренебрегло, па ма како била ова честица истине, помешана и уплетена у заблуде. Паметан човек, неће се љутити, што оних који нам обраћају пажњу на истине, које смо превидели, превиђају такође, неке истине, које ми видимо. Он ће сам себи рећи да, докле је год опште омиљена истина једнострана, желети је, да и не омиљена истина, има своје једностране браниоце, који ће одважно ступити у борбу и унаточ свим незгодама, знати обратити пажњу, на онај део истине, за који они кажу да је цела истина. – Тако је у осамнаестом веку, лековито потресао свет. Русо са својим настаним назорима, у доба, када су се и образовани и необразовани дивили “образованости” и чудесима новије науке, књижевности и филозофије; када су људи себе држали, за нешто више, него што су били људи у старом веку. Русо је учинио велику услугу свету, разбивши чврсту гомилу једностраних мњења и принудивши елементе да се кристализују у новом, обогатеном виду. Ово није да су тадашња мњења, била даља од истине, него што су то била, русовљева мњења; шта више, она су у главном била ближа истини, у њима је било више признате истине и мање заблуде. Али ипак је било у русовљевој науци много истина и прешло је из ње, много у јавно мњење, јер је оно баш требало тих истина и када се тај излив приталожио, живе су те истине и надања у јавном мњењу. – Од када је Русо писао, изображени духови нису никад заборавили, колико је претежнији прост живот, колико разнежавају и деморализују људе замке и лицемерности лажног друштвеног стања. Ови ће појмови временом и победити, мада и сада ваља још посведочити, и то делима, јер речи ту слабо помажу.

Да узмемо још који пример. Признато је у политици, да је за здраво стање политичког живота, подједнако нужно, да имају у њему једна странка реда или стабилности и једна странка напредњачка, странка реформе, и то све дотле, докле једна од тих странака не рашири толико свој видокруг, да може бити и странка реда и странка напредка, докле не сазна, шта јој ваља одржати, шта ли оборити. Сваки од ових начина мишљења, користи се недостацима, својих противника и само се тој међусобној опреци има захвалити, да и једно и друго остају у границама здравог разума. Где год човек не може, исто тако слободно остварити, и исто тако слободним даром и одважношћу бранити, своје назоре у животу, било да су они сад у корист демократији или аристократији, једнакости или имању, задрзи или слободном натицању, раскошу или умерености, слободи или запту – ту нема изгледа, да ће се учинити правда једноме, као и другоме, ту се неће мерити, једнаком мером за све, него ће по свој прилици, једна мера превагнути а друга у вис одскочити.

У великим питањима делателног живота, истина је више питање измирења и уједињења противности, и мало има људи који би били толико увиђајни и непристасни, да ма колико толико, остваре ово измирење. И тако не остаје друго, него да се оно оствари, борбом људи, који се боре, под разним заставама. – Ако дакле у важним питањима која напомену смо, било које мњење има права, да га не само више трпе, него и потпомажу, него које друго њему супротно, то има за циљ тога права, оно мњење које је неко извесно време, на извесном месту, остало у мањини. То мњење заступа у то време, занемарене интересе и ону страну човечанског благостања, које је у опасности, да ће се мање уважити, него што би ваљало. Ја знам, да се у овој земљи трпе одвојења мњења, у многим оваквим питањима, и ја ово наводим, само зато, да би по признатим и многобројним примерима, свестрано доказао да, како данас стоји људска памет, истина може само онда процветати, кад има разноликих мњења. И кад год се нађе људи, који не деле, привидно једнако мишљење света о једној ствари, и онда, када свет има право, вероватно је, да ти људи имају разлога свом одвојеном мишљењу. Ове разлоге, треба саслушати и истина би нешто изгубила, када би они ћутали.

Могло би се рећи “нека уобичајена начела а нарочито она, о највишим питањима живота, ваља да су више но полуистине. На пример, хришћански морални закон, садржи у себи сву истину и ко би учио други, од њега одвојени морал, био би баш посве у заблуди”.

Будући да је овај случај најважнији по живот, то је уједно и најзгоднији да на њму окушамо опште начело. Но пре него што би се рекло, шта одговара моралном закону, шта ли не, желети би било да се дође на чисто са оним, шта управо треба разумети, под тим хришћанским моралним законом. Ако се њим разуме морални закон новог завета, онда се чудим, да ко год, који је ту књигу читао, може мислити да се њиме смерала и огласила потпуна наука морала. Свето писмо, позива се свуда, на неку пређашњу науку о моралу и прописује правила, само у оним појединостима, у којима ваља ову науку поправити и бољом и узвишенијом заменити; а и ван тога, говори свето писмо, тако у врло општим изразима, да се не може узети смисао од речи до речи, и више је у њему поезије и речитости, него законодавне тачности. Никада није испало за руком, извести из њега уређену науку о моралу, а да се није морало допуњавати и старог завета, који је до душе потпунији али у многим варварски и само за варварски народ удешен. – Св. Павао био је изричит непријатељ, овако јудејског начина тумачења и попуњавања науке свог учитеља, али се ипак и он, ослања на неки пређашњи закон о моралу а то је, на грчки и римски и удесио је своје хришћанске савете, тако по том закону, да чисто изгледа, као да одобрава и ропство. – Оно што се зове хришћанским моралним законом, које би боље назвати богословским моралним законом, није дело Христово или његових апостола него је тек касније постало. Католичка црква установила га је, мало по мало, у првих пет векова, и мада га обновитељи и протестанти нису посве попримили, ипак су га мањи изменили, него што се то могло очекивати. Они су се у главном задовољили тиме, што су уклонили средовечне додатке; па су уврстили у њега, свака секта, своје значају и својој тежњи убациће додатке. Ја нећу порицати, да човечанство, има много да захвали, овом моралном закону и онима, који су га проповедали, али ћу безазорно рећи, да је тај закон, у многим битним тачкама, непотпун и једностран, и да би људи, много горе стајали, него што заједно стоје да нису појмови и чувства, која тај закон не уважава, допринели, да се образује европски значај и живот. Тако звани хришћански морал, има одлике назадности, и већим је делом, протест против незнабоштва.

Идеал је том закону, да више опомиње човека, него што га подстиче, више га упућује да трпи, него да ствара; више да буде невин, него племенит; учи га више, да се клони зла него да иде одважно за добрим. Врло је добро речено, да тај закон кад нешто налаже, оно много више каже: “то не чини”, него “чини”. Гнушавајући се похоте уздиже он до неба уздржљивост и вели, да би ова ваљала, да буде језгро земаљских закона. Рај и пакао, сматра он, треба да буду побуде честитом животу, и заостаје тако иза старих мудраца; градећи морал саможивим, одваја он чувство дужности човека, од користи својих ближњих, ван ако што с неба не заповеда, да се човек обзире на ову дужност. Закон овај учи да ваља трпети па слушати, да се ваља подчинити свакој постојећој сили, коју не треба, ако вера забрањује, заиста послушати; али против које се, ма како нам она зло чинила, нипошто не ваља бунити а још мање устајати. Морални закон свих знатнијих идолопоклоничких народа, бави се и одвише са дужностима према држави, и сужава преко мере слободу појединог човека, а чисто хришћански морални закон једва признаје ове дужности и прелази их овлаш. Не у Новом завету него у Курану стоји изричито ово начело: “Владалац који даје каквоме човеку звање, греша и према Богу и према држави ако има у својој држави, још некога, који би био способнији за то звање”.

И оно што данашњи морални закон признаје прем да незнатно, да човек има дужности и према целини, то не извире из хришћанских него по све грчких и римских извора, а и оно, што има у том моралном закону о приватном животу, о високоумљу, о душевној узвишености, о личном достојанству човека и самом чувству части, - све то ниче из чисто човечанског а никако из религиозног дела нашег васпитања, а

не би никада ни могло понићи из таквог моралног закона који изрично признаје, да човека цени једино по послушности.

Ја нећу да тврдим да ових недостатака мора бити у хришћанском моралном закону, ма како га човек разумевао, или да кажем да он не може одговорити ономе, што се захтева од потпуног моралног закона. Још мање ћу ово тврдити о науци и прописима Христовим. Ја држим да Христове изреке значе све оно, што треба да значе; и да се могу сложити са оним што изискује свестрани морални закон; држим, да се у њих може уметнути све оно што вреди у једном моралном закону, без да им се учини веће насиље него што су им га учинили они, што хтедоше да изведу из њих законик за рад у животу. А тиме се и потпуно слаже, што уједно мислим, да те изреке садрже у себи а нису ни хтеле да више садрже, него један део истине.

Ја сматрам да има много битних делова највише моралности, које оснивач хришћанства није предвидео или није хтео да предвиди у својим говорима и које је црква, када је основала, на основи ових изрека, свој морални законик, сасвим забацила. И пошто ствар овако стоји, сматрам да је велика заблуда – када се у хришћанској науци траже потпуна правила за наше живљење, кад и сам Христос није их хтео разложити, него само укрепити и освештати. А и ван тога, сматрам, да ови тесногруди назори воде великом злу, и да не мало шкоде, моралном запуту и поуци, коју се труде, да унапреде, толики добромислени људи. Ја се јако бојим, ако се покушава изобразити дух и душу по религиозним обрасцима, искључујући оне светске обрасце који су уз хришћанску веру постојали, и њоме се допунили – да ће из таквог изображења, изнићи ниски, јадни и пузећи карактери, који ће додуше скрушити пред вољом свевишњега, али се неће никада моћи, са срдачном радошћу, уздићи до појма свеблагога творца.

Ја сматрам, уз хришћански морал, мора бити још и других моралних закона, ако се хоће, да се дух човечанства морално препороди, и да хришћанска наука, не ваља да буде изузетак, од оног правила које каже да у непотпуном духовом развоју нашем, истина може процветати, само у разноликости и борби мњења. Из тога не следи, да ће људи, ако се брину за истине које нису у хришћанству, пренебрегнути с тога оне истине које имају у њему. Таква предрасуда и небрежљивост свакако је неко зло, и немамо ли изгледа, да ћемо га се заувек опростити оно сматрајмо га, као цену која се плаћа, за неко не оцењено добро. – Али свако се мора и треба да се ограда, против онога, што се један део истине, издаје за целу истину, и пређе ли се мера, па они који протестују постану неправедљиви, оно се мора једностраност њихова премда сажаљевати али ипак трпети. – Ако хришћани хоће невернике да науче, да буду праведни према хришћанству оно нека сами започну и нек буду праведни према невери. – Истини се не може указати услуга, кад се пред светом замазује факт, који зна сваки који и оле познаје књижевност, а то је: да су најплеменитије и најдрагоценије науке о моралу, по већој чести, дела не само оних мужева, који нису познавали хришћанску веру – но и оних који су је познавали па су је одбацили.

Нећу да тврдим, да би неограничена слобода изјављивања свих могућих мњења, учинила крај верозаконском и филозофском сектарству. Колико год пута људи ограничене памети, верују онако насумице у једну истину извесно је да ће је они изјављивати, уживати и тако се по њој владати, као да и не би било друге истине на свету, или бар истине која би могла њихову истину ограничити или преиначити. Ја признајем, да је и највећа слобода размене мисли, не може задржати мњења да се не граде сектама, него да се мњења још више искритикују ако се не уважи истина, с тога што је навађају и њихови противници а иначе би је ваљало уважити. Разборита и не заузета околина, а не страсни борац, имаће највеће користи из судара тих разни мњења. Није зло, што ће се сударити и борити обе стране истине, већ је зло што ће се мирно угушити половина истине. Још нам остаје наде, кад су људи принуђени да саслушају и једну и другу странку, и тек онда, када буду пазили само на једну странку, постаће њихове заблуде предрасудама и истина неће бити од уплива, јер ће бити претерана. И будући да

је редак душевни дар, који ће умесно пресудити, међу обема странама једног питања кад је само једна стварно позната – то истина има мало изгледа, да ће продрети, ако не нађе свака страна, свако мњење које има мали део истине у себи, себи таквог браниоца, који ће је не само братини, него уједно тако бранити да га други морају саслушати.

Пошто смо испитали четири разна разлога, уверили смо се да је нужно за духовно благостање човечанства, (а од овога зависи и остало благостање) да има слободе образовати и изјављивати мњења. Ралоге ћемо те овде укратко поновити.

Прво: мњење које се силом угуши може бити истинито, без да смо у стању тврдити извесно да је оно погрешно. Поричемо ли ово то тражимо да се призна, да смо ми непогрешиви.

Друго: мада угушено мњење може бити погрешно, ипак је могуће а врло често и бива да у њему има један део истине; и у колико опште или владајуће мњење, ретко или никад не садржи у себи целу истину о једној ствари, то онај остатак истине, има само тако изгледа, да ће изаћи на видик, ако се судари са супротним мњењем.

Треће: ако је уобичајено мњење, не само истинито, већ ако је у њему цела истина, то ће га се већина придржавати из предрасуде, незнајући и не осећајући разумну му основу, ако не буде дозвољено нападати га снажно и безобзирно. И напокон,

Четврто: наука ће иначе доћи у опасност да се изгуби, да ослаби, да јој се отме онај оживљавајући уплив на карактер и радњу; па ће да постане гола и празна форма, која не може да учини никакво добро, него само место и спречава да се не шири истинско и дубоко уверење, што ниче из разума и личног искуства.

Пре него што ћемо оставити питање о слободи изјављивања мњења, ваља да се обазremo још и на оно мишљење, које каже да треба допустити да се слободно изјављују мњења али да се то чини умерено, и без да се прекораче границе учтивог разговора.

Могло би се говорити о томе, да је немогуће повући ове границе, јер узмемо ли за мерило увреду оних на чије се мњење напада, то ће нас искуство уверити, да се они нају увређени чим је напад снажан и од успеха, и да им се чини да је свако прешао границе, чиме је жешће и живље напао и у теснац утерао. Али овај начин мишљења, који је важан за практичан живот, губи се чим га дубље начелно испитамо. Нема сумње да се начин, којим се тврди неко мњење иако је оно истинито не да правдати, и да се може с правом строго укорити. Али при овом начину вређања веома је тешко доказати коме да је учинио увреду, ван ако он то сам призна. Највише се греша при томе кад се подмећу које какве софизме, кад се гуще факта и докази, кад се погрешно наводе околносит ког случаја, или кад се напокон изврће противничко мњење. Али све то чине непрестано и у најгорем степену и све добронамерно људи, који ни у другим приликама не важе да су незналице и неспособни, и то тако, да је ретко могуће рећи савесно и са довољним разлогом да су погрешно представљајући ствар, морално погрешили. А још мање би ваљало да сам закон узима ту слободу мешати се у такве преступе учињене говором. Можда би мање осудили ове, тако зване не умерене изразе као: ружење, исмевање, увреду и тд, кад би се то ускратило и једној и другој странци; али овако се не да да они не употребљавају само против владајућег мњења. Ако и код год употребљава против оног мњења, које не влада не само да ће му се кроз прсте гледати, већ ће га још по свој прилици похвалити што се тако поштено труди и што се праведно озлоједио. – И баш отуда потиче највеће зло, што се оно употребљава против оних који су без одбране; и не поштена корист, до које може доћи неко мњење тим средством припада искључиво уобичајеном мњењима. Најгора увреда која се овим начином може, у жестини препирке, нанети присталицама супротног мњења јесте, жигосати као рђаве и неморалне људе. Највише су изложени оваквим клеветима, присталице не омиљеног

мњења, и пошто их обично мало има, то се ван њих слабо ко стара да ли им се чини криво. А нападачима на неко владајуће мњење, забрањује се да се не служе овим оружјем; служе ли се њиме онда нису безбедни за своју личност а ако су и то, оно ће њиме само омаловажити своју рођену ствар. У опште мњења која су супрогна владајућем мњењу, биће саслушана, ако се најблаже изразе и ако се клоне сваке ненужне увреде, уступе ли од тога и за длаку, изгубиће тако своје земљиште; присталице пак владајућег мњења тако ужасно набеђују своје противнике да се људи чисто боје, исповедати супротно мњење и слушати оне који га бране. С тога би дакле било у интересу и истине и правде, да се на обе стране ограничи, употребљавање вређајућег говора; јер кад би било прилике да се бира, оно би већа мука била стати на пут, да се не напада на расколништво него на религију. – Очигледно је да се ни закон ни власт нема ни у једно ни у друго мешати, а мњење нека суди увек по околности нарочитог случаја.

Ваља дакле осудити свакога, био он на ма којој страни, који не брани своју ствар искрено, већ је брани са злоћом, тврдоглавством и нестрпљивошћу. Не ваља дакле пришивати ове грешке противницима, с тога што су нам противници, него треба одати част и поштење свакој личности, ма које странке; само ако она трезвено и мирно суди о противницима и њиховим мњењима; ако их искрено карактерише и ништа им на штету, не претерује и ништа не изоставља, што би говорило или могло говорити у њихову корист. То је прави морал у јавном разговору, и мада се он често крши, ипак сам тако сретан да знам, да има много знатних поборника, који га јако пазе а још више њих који се савесно труде, да га постигну.

[1]Тек што сам ове речи био написао, када започе влада 1858. гонити штампу, као да хтеде ово оповићи. Ово злонамерно мешање у слободу јавног говора није ме могло принудити да ишта преиначим у свом тексту; моје дакле уверење да су прошле казне и страдања за преступе у политичком говору у нашој земљи, није преиначено, изузимајући као што рекох, тренутке слепог страха. Јер прво влада није истрајала у том гоњењу а друго то и нису била политичка гоњења у пуном смислу. Преступ није био у томе, што су се претресале установе, рад или лица владе, него што се распорстирала неморална наука: да је дозвољено убијати тиране.

Ако докази у овој глави наведени, имају иоле вредности, то би било потпуно слободно, бити присталица ма какве науке и говорити о њој, јер је то ствар, која спада у унутрашње уверење, ма како та наука била неморална. Не би било умесно а не би ништа ни доказало да ли наука о убијању тирана заслужује то име. Довољно је да кажем да је ово било увек спорно питање морала; да су читави народи сматрали не за злочинство, већ за племениту жртву кад неко убије зликовца, који се измиче закону, стављајући се изнад закона; и да ово није убиство већ грађански рат. Дражење на то убиство, може се по мом уверењу, нарочито само онда казнити, кад је то дражење заиста имало правих последица, и када се може доказати од прилике веза, између дражења и покушаја убиства. И онда не сме казнити страна влада, већ влада која је сама нападнута, у интересу своју самоодбране, покушаје који ударају на њено биће.

[2] Томас Пролеј Асиси у Бодмену 19. јула 1857. Идућег децембра помиловала га је Круна.

[3] Ђорђа Јакова Холиека 5. августа 1857. и Едварда Трилова јула 1857.

[4] Барону од Глајхена. Полицијски суд Мерибору Стрита јула 1857.

[5] Велика нам је опомена у овом смислу то, што се умешала страст гоњења, при сепоаском устанку и што се показала као најгора страна, нашег народног значаја. Да прећутимо бес вероисповедне страсти и оне варалице са предикаонице али човеође евангеличке странке поставише као начело господарења над индуйма и муамеданцима, да се не сме ниједна школа, у којој се не учи свето писмо, потпомагати јавним новцем, а из тога је била нужна последица, да се ниједно јавно звање не сме поделити осим правим или мнимим хришћанима. Један државни поттајник рекао је, по извештају, од 1. нов. 1857. беседе му својим

бирачима: Трпљење њихове вере, (вере стотине милиона британских поданика) тог сујеверја које они верон зваше, британском владом, имало је тих последица, да се поштовање британске владе умањило и ширење хришћанства задржало...Стрпљивост, то је основни камен религиозне слободе ове земље, али не ваља зло употребљавати ову реч стрпљивост. По ономе како је он разуме, разуме се у тој речи потпуна слобода, слобода богопоштовања за све хришћане којима вера почива на једнаком основу, стрпљивост је стрпљење свих секта и имена хришћана, који верују у једнога посредника." Желим само да обратим пажњу да овај човек, за кога су сматрали да заслужује, да буде на тако високом месту у држави, под слободоумним министарством: брани начело, да сви они који не верују у божанство христово немају права да их трпимо. Ко ће се још после овакве будаласте изјаве надати, да су заувек прошла времена религиозног гоњења?

ГЛАВА ТРЕЋА

О личности, као основи људског благостања

Видели смо разлоге, због којих треба да је људима слободно, образовати се и изрицати безазорно своја мњења. Разложили смо, од какве би велике штете било, по духовну, дакле и моралну природу човека, када би му се ускратила та слобода или кад се она не би упражњавала, и поред тога што је забрањена. Сада ћемо да испитамо, нису ли исти разлози и томе, да ваља да је људима слободно и радити по својим мњењима, изводити их у животу, а да им ближњи не стају на пут, било у физичком, било у моралном смислу, све дотле, док људи раде за свој рачун. Овај последњи услов свакако је преко потребан. Нико не захтева, да буде тако слободно радити, као мислити..... Шта више, и сама мњења су кажњива, када се изричу под таквим околностима, да могу очито бити повод, каквом штетном делу. Мисао, да су житари узрок, што сиротиња скапава од глади, или мисао, да је поседовање крађа, не требе дирати докле год се изриче у књигама; али је с правом ваља казнити, када се она изриче, или у књижицама растура међу раздраженом светином, која је опколила кућу неког трговца житом. Друштво треба да обузда дела, била она ма каква, само ако чине неправедно штету другоме, или својим неодобравањем, или ако је потреба, оно и самим фактичким мешањем. И слободу појединца треба ограничити само утолико, уколико она чини штету другима. Али, ако неко не вређа друге у ономе што се њих дотиче, ако се задовољи да по својој склоности и увиђавности ради оно што се само њега дотиче – тада му се сходно оним истим разлозима који му дозвољавају да има слободно мњење, мора дозволити и да своја мњења у животу оствари, што наравно мора да чини само за свој рачун и да при том другима не смета. Људи могу да погреше, њихове истине су углавном само полуистине; дакле, не треба желети да су сложни у мњењу све дотле док потанко не усагласе противна мњења. Разноликост мњења није зло, већ је добро, и то све дотле док људи не постану способни да свестрано спознају истину.

што може природа да створи. Човечја природа није stroj, који се може гредити, по неком опредељеном плану и принудити, да врши неке строго намењене послове- но је дрво, које хоће као живи створ, онако да расте и да се развија, као што га управља жива унутрашња снага.

За цело ће се допустити, да је желети, да се људи више управљају по својој памети, да сами испитују, па ма ударили и у страну; него да се слепо и чисто механички држе обичаја. Донекле се и допушта да се људи служе својом памети, али се не допушта радо, да се они служе и својим жељама и побудама, и каже се, да би то било опасно по човека. А ипак су жеље и побуде, исто тако део човечанског створа, као што је то вера и морално ограничавање себе самог, и само су онда опасне јаке побуде, када не стоје у правој равнотежи; када су неке наклоности, код човека више развијене него друге, што би ваљало с њима напоредо да се развијају, па су ове остале слабе и у нереду. Не наводе нас на зло наше јаке жеље, већ наша слаба савест, а нема никакве природне везе међу снажним побудама и слабе савести. Природна је веза сасвим на другој страни. Када се говори о снажним и разноликим жељама једног човека, то је онда знак, да у том човеку лежи, што више природног творива и да он може до душе више зла али више и добра чинити. Снажне побуде исто су, што и снажна воља. Човек је може обрнути на зло, али снажном вољом, може се у извесним околностима, учинити више добра, него са лењом и тупом природом. Они људи, који имају највише природних осећаја, могу и уједно највише изобразити. Снажна примњивост, што даје нашим побудама снаге и живости, извор је, из кога извире најватренија љубав добру и најстрожије самовладање. И друштво које негује ова својства, ради себи у атар, неодбацујући

твориво које ствара дела, с тога што га оно не уме да изобрази. За онога се човека каже, да има карактера, који има својих жеља и побуда, који је израз своје природе коју је он својом снагом развио и изобразио. Ко нема својих жеља, ни својих побуда, тај нема ни карактера, као што га нема ни парни stroj. Ако човек има не само својих жеља, већ су му оне и снажне и њима влада снажном вољом, онда је такав човек енергична значаја. Ко год каже, да не ваља подстицати личност, да развије своје жеље и побуде, тај држи уједно, да друштву нису неопходни снажни значаји, држи, да већина људи, треба да имају значаја али не жели, да сви људи имају снажну вољу. У друго доба, када друштво није било тако развијено, мучно би му било, да управља и разуздава ове снаге. Било је доба, када се ова исконитост личности, могла развијати, како је год хтела и када се друштво начело, морала се са њим љуто борити. Време се онда морало тешко борити, да доведе људе, снажне и телом и духом, под неки закон, који ће их зауздавати у њиховим природним нагонима. Да се савлада ова тешкоћа објавише закон (н. пр. папе у борби са царевима), да су власни над целим човеком, узеше да му пазе над целим животом, само да би му обуздали карактер, који друштво није могло иначе да обузда. Данашње, пак, друштво овладало је сасвим личношћу и опасност није отуда, што је личност сувише снажна, већ што је сувише слаба, те нема личних побуда и наклоности. Велика је разлика између нашег и оног доба, када је свако могао својим страстима противити се непрестано сваком реду и закону, само ако је имао довољно снаге, а друштво га морало сузбијати, ако му је стало да буде сасвим безбедно. У наше доба живе сви, од малог до великог, под очима неке саревњиве и страшне цензуре. Не само у ономе, што се других тиче, него и у ономе што се и њега самог тиче, не пита човек или породица:» Шта да чиним? Шта ли ће боље приличити мом карактеру и мојој наклоности? Како ли ћу боље и згодније да развијем и унапредим оно, што је у мени ваљано и честито? « Него се питају:» Шта приличи боље мојим околностима? Шта чине обично други људи, мога стања и положаја? « А што је још горе питају се :» Шта чине они, који су бољи и богатији од мене?» - Не хтедох тиме да кажем, да људи више питају обичај, него своју наклоност, па данас не пада никоме на ум , да ради нешто друго, наго што је обичај. Та и сам дух мора да се пригне у тај јарам. Човек гледа прво на друге и у ономе, што ради у своме хиру; он хоће само оно што и други хоће; он узима само оно, што и други узимају. Човек се клони као неког злочинства, да нема за себе свој укус, своје понашање; не слуша своју природу, све дотле, док она не усане у њему, па је више и не може слушати, даровитост људска излапи и изветри, човек нема правих жеља ни праве радости, не може рећи да је оно, што мисли и осећа, његово. Па питам ја, је ли то онда људска природа, онаква као што треба да буде?

Јесте, по науци калвиновој. По овој науци, човечји је највећи грех, што он нема независну вољу. Сво добро, што човечанство може да учини јесте- да буде послушно. Нема избора, ради овако или никако. Што није дужност, то је грех. Човек је скроз покварио своју природу, једини му је спас ако је затре. Ко овако мисли, томе је мало стало до тога Што ће угушити у човеку све врлине; по њему, човеку не требају способности, него нека се сасвим ослони на Бога, тај држи, да је за човека, боље да изгуби своје способности, него да се служи њима против божје воље. То је наука калвинизма, и многи, који нису калвинисте служе се њом само у блажијем виду. Они ублажавају ову науку у толико, у колико не тумаче тако строга вољу божју, допуштају да човек може сам подмирити, неке од својих наклоности, наравно не по својој вољи, него путем послушности, а то ће рећи онако, као што му то туђа власт прописује, дакле сви људи подједнако.

Склоност ка оваквим тесногрудим назорима живота, расте данас све више. И оваквом варљивом виду постао би људски значај скучен и укочен. Без сумње да многи искрено мисле, да је творца определио човека, да буде овако богаљ, као што мисле, да би дрво сасвим другачије изгледало, кад би отесао о њега, као од неке маторе врбе, какву животињу. Али икако ваља веровати у благог творца, оно је боље бити уверен, да нам је Бог дао ове способности, да их негујемо и развијамо, а не да их кваримо и затиремо, и да се он радује, што се ми све више примичемо узору човека, па нам расте снага суђења,

радње и уживања. Ван овог калвинистичког, има још неки други узор човечанског савршенства, који признаје, да је човек и на друго што опредељен, а не да се сам себе одриче. « Незнабожачко самоопредељење» тако је исто живаљ човечанског достојанства, као што је то « хрушћанско самопрегоревање.» Има неки грчки идеал о развоју самог себе, у коме је помешано платонско и хришћанско ограничавање самог себе. Оно може бити, да је боље бити Џон Кнокс, него Алкибиад, али нама више вреди него обојица, Периклес, и оно што је одликовало Џон Кникса, не би се данас отелу ни Периклу, само да је жив.

Људска природа неће постати узвишена и лепа, ако угушимо једноликошћу све оно, што је њена особина, него ако је негујемо и развијамо у границама које су нам у томе, повукла права и корист других људи. И као што свако дело, служи своме творцу на славу, тако ће се и наш спољашњи живот развити живље, богатије и разностручније, постаће врело узвишених мисли и уздижући нас осећаја, веза, која ће уздижући вредност целине, тим тешње везивати човека целини. И што се више развија личност у човеку, тим је он вреднији себи самом и другима. Живот ће у њему бујније потећи, а тамо, где живот бујније тече у појединцу, тамо је бујнији и у народу, кога састављају ови појединци.

Где год треба снажније људе, силом задржавати, да не задиру у туђа права, ту се не може бити без тога, али ћемо томе наћи довољно накнаде са свих других гледишта човечанског усавршавања. Средства за изображење, које губи личност с тога, што јој се стаје на пут, да не чини то на штету других људи, надокнадиће се о трошку изображења других људи. А личности тој биће накнада, што ће тим, што јој се стало на пут, боље развити своју природу, у друштвеном погледу. Кад нас приморају, да за љубав другима, будемо строго праведни, развиће се у нама чувства и способност да друге људе усрећимо. А напротив, ако нас други ограниче у ономе, што се њих не тиче, него само тога ради, што им наш рад није по вољи; то се онда неће развити у нама ништа честито, но ће нам карактер очврнути, противећи се том ограничењу. Покоримо му ли се, то ћемо тиме убогаљити и уништити своју природу. Хоћемо ли дакле да сваки човек чини оно што му је могуће да чини, то је прека потреба, да се разноликим људима допусти, разнолико и живети. Векови који су ово признавали, тим су славнији у очима потомства. И сам деспотизам не чини толико зала, док се може личност под њиме осваривати, деспотизам је оно, што гуши личност, па сад крстили га ви вољом божјом или силом људи.

Кад је мени личност и тежња за развијањем једно и исто, и кад ја тврдим, да само одгајивање личности, ствара, и може једино да створи, савршено развијене људе, оно што ћу даље да доказујем. Зар се може неко друштвено стање боље похвалити, него ако се каже, да примиче људе њиховом усавшењу; или зар се може оно, што спречава добро, грђе покудити, него ако се каже, да не да добру да успе. Нема сумње, да ови разлози неће довољно убедити оне, који требају највише, да буду убеђени, мораћемо дакле покушати, да докажемо, да развијенији људи користе и онима, који су мање развијени, - да ће они, бити мало осетљивије награђени, који не желећи себи слободе, не дају ни другима, да се њом служе.

Прво ћу да их замолим да помисле, да могу нешто научити од својих ближњих, када су ови слободни. Нико неће рећи, да особина нема вредности у људским стварима. Она нам је нужна, не само да пронађемо нове истине и да покажемо, да је она сада већ застарело, што је некада било истина; већ је потребно да покажемо пут њиховом поступању, разборитијем раду; бољем укусу и паметнијем суђењу. Ко би ово порицао, тај би морао мислити, да је свет достигао врхунац свог савршенства, у свему ономе што ради. Истина је, да нису сви људи једнако даровити; да чине добротина, мало их је према човечанству, који би, кад би се за њима пошло, дали изгледа да ће усавршити постојеће обичаје. Али ово мало људи, то су језгра света, и да није њих, наш би живот био устајала баруштина. Они завађају, не само

целисходне поправке, него одржавају и оне, што већ постоје. Зар би нам мање требала наша памет и кад не би било, да се што ново завађа? Зар би се задовољили, да извађамо све доскорашње, без да имамо свести, зашто то тако бива, као што то обично чини животиња? И најбоља уверења и обичаји теже силно да постану механичка, и да није читав низ људи, који са својим особинама, не дају да разлози, уверења и обичаји огрезну у свакидашњости, наше мртвило не би противстало никаквом живом потресу, да образованост неће иструнити, као оно у византијској царевини. Увек је било, а увек ће и бити, мало даровитих људи, и хоћемо ли да их имамо, оно треба да негујемо земљиште из кога они потичу. Генијални људи имају ех ви термини јаче обележену личност, с тога могу, без своје штете, мање да уђу у оне калупе, које друштво држи већ у приправности, да би уштедело људима труд, да не развијају сваки свој карактер. Ако се генијални људи приволе да се силом укључају у те калупе, па не могу да развију ону своју страну, која је под притиском, друштво се неће користити њиховим велеумом. Јесу ли, пак, снажнијег карактера, па раскину те окове, друштво ће их узети на нишан, не могавши их свући на своју обичну меру, махаће свечано главом и називаће их « претеранцима и усијаним главама » а то је баш тако, као кад би се ко тужио, зашто Нијагара не мили, као какав холандески водовод.

Када већ тако одрешно тврдим, да је велеум важан и да га треба пустити да се најслободније развија и у мишљењу и у раду, оно врло добро знам, да ми неће нико обарати ово тврђење у начелу, али још боље знам, да у животу, није готово никоме стало до њега. Људи уопште сматрају, да је велеум лепа ствар, ако учини од човека, да може спевати какав диван спев или насликати какву лепу слику. Свако каже да се треба дивити велеуму у правом смислу т. ј. Оригиналности у мишљењу и радњи, али ипак каже цео свет у себи, да ће он сасвим добро опстати и без велеума. На жалост, ово је мишљење тако природно, да му се не треба ни чудити. Људи, који нису оригинални не могу ни пошто да схвате оригиналност. Они не могу да увиде шта ће добити од те оригиналности, а и како ће да увиде то? Та да могу да увиде шта ће добити, то онда не би било више оригинално. Прва услуга, коју треба да им учини оригиналност, јесте да им отвори очи и учини ли то, то ће је онда угледати. А међутим нека пак промисле, да још никада није ништа учињено, а да није било једнога, који је то први учинио, и да је све добро што га има плод оригиналности, што су мање свесни о томе, како је немају.

Погледамо ли озбиљно данашњи свет, - ма се колико одавала част, правом или уображеном душевном надмоћју, било речима било делом- ипак уопште тежи све да припомогне, да осредњи људи овладају човечанством. У повесници старог доба, у средњем веку, мање у другом прелазу од феудализма у новије доба, била је личност снага сама собом, а је ли се могла ослонити на свој велики дар, или положај у друштву, то је она била знатна снага.

Данас се поједини људи губе у множини. У државноме животу правна је реч, када се каже, да јавно мњење влада светом. Једина сила, која је ту помена вредна, јесте сила масе и влада, док се оне још одају за оруђа масе. Ово исто важи и за моралне и друштвене односе приватног живота. Јавно мњење није свуда – мњење једног и истог слоја друштва. У Америци је то мњење свих државњана беле расе, у Енглеској мњење нарочито средњег сталежа. Али свуда је то мњење масе, то јест осредњих људи укупно. А што је још важнија новост, маса сада не гради себи мњења по великанима цркве и државе, по вођама или књигама, које су изнад обичности. За њено мишљење брину се људи њене врсте, па се под упливом тренутка, управљају преко њихових новина или у њено име. Ја се не љутим на ово, ја не тврдим, да ишта боље приличи, него ово опште правило, данашњем ниском степену друштвеног развитка. Али то ми не смета да кажем, да је осредњост владе уједно и осредња влада.

Никада се није влада демократије или многобројне аристократије узвисила изнад осредњости, било у своме политичком раду, било у мњењима, својствима и душевном расположењу, а неби се могла ни узвисити, кад се неби дали они многи, што владају, (а тако је то било у најбоља времена) руководити

саветом и упливом једнога, или оно мало људи, који су даровитији и ученији. Побуда на сваку мудру и племениту радњу изађе, и мора изаћи од једног човека, обично од човека, који је у томе самац. Заувек остаје част и поштење оним осредњим људима, што могу да пођу за овом побудом, што имају срца које се одазива свему, што је мудро и племенито, што су тако увиђавни, па то и чине. Ја се овде не заузимам за "обожавање јунака", које кличу уснама, човеку необичне снаге, када је овладао светом, па му заповеда, да му се и преко воље покорава. Та и јунак несме друго чинити, него крчити пут слободи. Сила, која приморава друге људе, да иду за јунаком, не слаже се са слободом и развитком тих људи, него убија и самог јунака. Данас, када су мњења масе, састављена од обичних људи, постала или ће постати сила, која влада; велика је потреба, да се што пре развију особине даровитих људи, како би равнали и држали у равнотежи поменути силу. И нарочито у оваквим данашњим околностима, не треба ванредни људи, да се дају заплашити, него да се тиме ојачају у својој радњи, која се разликује од радње масе. У прошла времена био је овакав рад од користи, ако је човек не само друкчије, него и боље радио.—

У наше доба довољна је услуга, ако се неко неслаже, ако се противи, те неће да савије колена пред обичајем. И нарочито с тога, што се тако осилила тиранија мњења, треба да људи буду ванредни, да би се преломила ова тиранија. Гдегод је било много снажног карактера, било је много и онога, што је ванредно, и стајало је сразмерно са даровитошћу, трудом и срчаношћу, што га је било у томе друштву. Најопасније је у нашем столећу то, што мало има њих, који се усуђују бити ванредни.—

Ја реко, да је важно оставити слободни делокруг ономе, што је ванредно, да би се ако ваља временом опште тако радило. Али није, да стога само ваља припомоћи независност у раду и необазирање на обичаје, што изгледа, да ће оно увести нове обичаје и бољу целисходнију радњу, нити захтевају само заиста даровитији људи, да им се остави, да живе како им је воља; но у опште, нема разлога зашто да сви људи морају бити на један калуп. Ако ко има довољно здраве памети и искуства, оно је најбоље, како он сам себи удеси да живи, и није то по себи најбоље, него с тога, што је он сам тако удесио. Људи нису стадо оваца, па и овце се разликују једна од друге. Човек не може доћи ни до згодне хаљине; ни до згодне обуће, ако је није сам по својој мери наручио или изабрао, па зар је лакше дати човеку згодан живот, него згодну хаљину, или зар људи немају исто тако различити дух и тело, као што им ноге нису једнаке? Па да се људи разликују само укусом ипак би и то довољно било, да и не дотерујемо све по једном калупу. Али разни људи, требају и разне услове за свиј душевни развитак, и као што и разно биље, не може да успева у једном истом ваздуху и поднебљу, тако исто не могу ни људи. Оно, што једнога потпомаже у своме развитку, другоме је на сметњи. За једнога је неки начин живота, здрав и угодан, увећава му снагу, за другога је то терет, који га спутава и убија. Људи се толико разликују по изворима своје радости и туге, по условима, којима физички и морално осећају, да нема разноликог живљења, неби ни дошли до оне среће, која им је намењена, нити би се развили у душевном, моралном и уметничком смислу онолико, колико им је природа то одредила. Па зашто да се трпљивост, у колико она зависи од јавног мњења, протеже само на укусу и на начин жувљења, који си и онако силом набављају присталица? Нигде (изузимајући неке манастире) се не забрањују разни укуси, нико не куди што неко воли или не воли пушење, свирку, гимнастику, шах, карте или књигу; а то је с тога, што их има много, који то воле а много, који не воле, па не могу једни друге да надвладају.

Човек, а још више жена, која ради оно, што "нико не ради" или не ради оно, што сви раде, изложиће се најклеветнијем оговарању, као да је учинила бог зна како грдни морални преступ. Човек мора имати неки наслов, или неко одличје или се мора додворити великој господи, ако хоће иоле да тера луксуз и да чини оно, што му је хир, и да се уједно не боји, да ће тога ради изгубити опште поштовање. Ја и опет

кажем иоле, јер ко загази мало дубље, доћи ће у већу опасност, него што је оговарање- у опасност, да ће га затворити у лудницу и одузети му имање у корист његове родбине.[1]

У данашњем јавном мњењу, има једна цртица, која је одговорна за оно, што се не трпи ванредни живот личности. Људи уопште нису само осредње паметни, него и осредњих наклоности; њихов укус, њихове жеље нису тако снажне, да их нагоне на нешто ванредно, с тога они и не могу да схвате, ванредно даровите људе, па их стављају у један ред са неумеренима и претеранима, које они презиру. Но узмимо, у вези са овим општим мишљењем, да се духови силно узбуде, да поправе обичаје, па зна се, шта се може очекивати. У наше време учињен је такав покрет, и много је већ учињено, да се углади понашање, да се стане на пут развратности, пробуђен је дух човечанске љубави и њему се и не да наменити бољи задатак, него да усаврши обичаје и мудрост наше браће. Са правцем времена стоји у вези, да је публика више него икада вољна, да прописује општа правила за понашање и да принуди свакога да се по њима влада, и као што се то изјављује, она иде затим, да угуши сваку живу наклоност. Идеал њеног карактера јесте, да човек нема никако оштро обележен значај, да се све што је у човечјој природи најизврсније, утегне као ножица неке кинеске госпоје, да се угуши све оно, чиме би се неко могао одликовати од свакидашњих људи.

И као што то обично бива са идеалима, који на пола искључују оно што се жели, тако бива, да се и по овоме, постиже само у пола и она друга половина. На место снажних карактера, које руководи снажни разум, на место снажних осећаја, које обуздава савесна воља, излазе сада на видик мекушни осећаји, мекушне воље, па се онда и могу принудити, да се без нарочито снажне воље и памети, слажу са прописима друштва. Ретки су данас већ, снажни и узвишени карактери. У нашој земљи налази се енергија још само у пословању, и ту је она у знатној мери. Шта преостане од посла, троши се на беспослице, можда су оне и нужне и човекољубиве, али су ипак које какве ситнице. Величина Енглеске, оснива се данас на нашој заједници, малени као личности, доскачемо великим стварима тиме, што смо вични заједнички радити, а наши морални и религиозни човекољупци и не траже ништа више од нас. Мао другачији беху људи са којима постаде Енглеска оно што је била, а другачији се морају родити, да је спасу од пропасти.

Неограничена власт обичаја, смета свуда човечанском напретку, јер се она свуда противи његовој тежњи, за нечим бољим, него што је обичај, тежња се та зове или дух слободе или дух напретка и поправке. Дух поправке није увек и дух слободе, јер он може на то ићи, да натура природу поправке против његовњ воље, и дух слободе, у колико је противан овом покушају, може се удружити са противницима. Но поправци остаје увек једини и најчистији и никада непресушни извор- слобода, јер она допушта толико средишта напретку, колико је год и личности. Начело напретка ма у ком виду, истицало оно из љубави к слободи или к напретку, свуда је противно власти обичаја, и тежи да се ослободи тог јарма и ова борба решава о развоју човечанског рода. Право да кажемо, већи део света, управо и нема повеснице јер у њему неограничено влада обичај.—То је на источној половини света. Тамо је обичај судија у свему, право и правда је оно, што се слаже са обичајем, и сам славом опијени владалац не може, а да се не позива на обичај. Па погледајмо на последице. Зацело да су и ови народи некада бујно живели, јер нису могли из земље понићи многобројни, научени и извештени. Све су они то сами урадили у оно време, кад су својом величином и силом, били надвисили све народе. А шта су данас? Слуге и пришипетље оних племена, који су онда још блудили по шумама, кад су њихови дедови већ имали скупоцених палата и храмова, који су уз обичај, пустили да влада слобода и напредак. Сваки народ, може за неко време напредовати, па онда застати. Када ће застати? Када у њему изумре лични живот. Ако дође у европске народе нека промена, оно не мора доћи баш у том виду. Деспотизам

обичаја, који прети овим народима, није прави назадак. Он убија особину личности али допушта промену- смо нека се сви промене у један мах. Ми смо свукли укочено одело својих старих, сви се одевамо једнако- али се мода сме променити један пут или два пута у току године. С тога се постарајмо, кад буде промене, да она бива ради ње саме, а не ради онога, што је лепо и угодно, јер цео свет не би у један мах то увидео, или ако би и увидео, могао би у други мах и напустити. С тога ми ипак нисмо мање одани напретку, ми чинимо непрестано механичке проналаске, па се њима служимо, док се бољи не пронађу, тежимо за поправкама у држави, у васпитању и у самом моралу, мада ми моралну поправку тако разумемо, да наговоримо и принудимо друге, да постану тако савршени, као што смо ми. Ми не одбацујемо напредак, шта више ми ласкамо себи да најживље напредујемо, међу свим народима у свету. Ми ратујемо само против напретка личности и ми би се хвалили са нашим јунаштом, кад би успели да их све изједначимо, без да размишљамо, да неједнакост чини човека пажљивим, да су други надмоћнији од њега, и да се долази до још вишег исавршавања, када се слију узајамне врлине. Куда то води научиће нас Кинези. Они су даровити и може се рећи, мудар народ, били су те ретке среће, па су још неразвијени, имали згодан морални закон- дело људи којима најобразованији европљани морају признати, да су били мудраци и филозофи- одликоваше се честитим установама, којима су колико је могуће, уливали све најбоље знање, у сваког члана своје заједнице и обезбеђивали најученијима звања части и власти.

Па је ли тај народ, коме је испало за руком, да пронађе тајну напретка, био увек на челу друштвеног покрета? Не. Кинези су застали, као што их сада видимо, такви су већ хиљаду година и ако им је опредељено да се поправе, поправиће их странци. За чим енглески поправљачи света тако ревносно теже, то су Кинези постигли и преко очекивања, а то је, учинили су: да је сав народ једнак, сви мисле и раде по једном пропису, а видели смо шта су последице томе? Данашња влада јавног мњења тежи у неограниченом виду за оним, што њихово васпитање и државна политика израђују по плану. И ако личност, опростивши се овога јарма, не оствари са успехом своје биће, то ће онда и Европа, мада је толико извољевала и мада исповеда хришћанство, поћи да постане друга Кина.

Шта је сачувало Европу од ове судбине? Зашто се европска породица народа, броји међу напредујуће а не застале народе? – Није да су ти народи даровитији, и ако су местимице, то је последица а не повод; но, с тога, што су они ванредно разнолики у значају и иобразованости. У Европи су људи, сталежи, народи сасвим неједнаки, сваки је ударио другим правцем па је њиме постигао нешто честито, и мада при томе нису никако могли једно друго трпети, него је сваки тежио, да присили друге, да пођу његовим путем, ипак ретко је, да су где на дуже могли сметати свом развитуку, и временом је морао сваки примити, оно добро, што су му други поднели. Мени се чини, Европа има само да захвали овим, разним путевима, што се у свему тако напредно и свестрано развила. Али ова врлина опада јакно и она се приближује кинеском идеалу, који иде, да учини све људе једнаке. Токвил каже у свом последњем знатном делу, да Французи данас више личе једно на друго, него у прошлом веку. Ово се да рећи још са више разлога о Енглезима. Хумболт је као што смо видели рекао, да је слобода и разни положаји у животу преко нужни, за човечански развитак, нема ли тога, сви људи ће бити налик један другоме, а унашој земљи све више и више нестаје оних разних положаја у животу. Из дана у дан, све су једноличније оне околности, које окружују разне класе и поједине људе, па им образују њихов карактер. Некада је живео сваки сталеж, свако суседство, сваки занат или позив, свако за себе, тако рећи у другом свету, а данас живе у највећој мери сви у једноме. Данас, да кажемо у сравњењу, сви читају једно исто, сви иду на једно исто место, сви се једноме надају, сви се једнога боје, сви имају иста права и слободе и иста средства, да и остварују. Они разни положаји живота који су још заостали, не могу се ни сравнити са онима, што су пропали. И ова сагласност расте све више. Потпомаже све политичке промене века, у колико теже да ниже класе уздигну а више да оборе. Доприноси јој сваки напредак у васпитању, у колико подмеће васпитање људи,

једнаким упливима и у колико их уводи у свима заједнички свет догађаја и осећаја. Припомаже све поправке у средствима обрта, у колико доводе житеље удаљених места у лични додир, и помажу приливу и одливу међу људством разних места. Потпомаже је још напредак заната и трговине, у колико шири свуда благостање и чини, да се највише цени људскога честољубља, могу постићи такмичењем свих, тако да већ не теже у вис само неки, већ уједно сви сталежи. Али осим овога, има напослетку још једна снага, силнија него све ове, која иде на то, да начини све људе налик једно на друго, а то је растући уплив јавног мњења, у равним слободним земљама. У колико се све више и више поравњују висине, са којих могу људи од уплива, одлучно се одупрети јавном мњењу, у колико практични државници све мање и помишњају да се противе воњи множине, чим она у историји постоји; у толико губи наклон несаглашавања – нема радне снаге у друштву, која по себи је противна влади множине, ипак јој брани интересе, заклањајући одвојено мњење и тежњу.

Из укупног деловања ових сила, рађају се упливи, који су непријатељске личности и не може се довољно мислити, како да се она брано од њих. И то ће јој све теже бити, ако необразованији део друштва не увиди, колико вреди личност, колико добра има у разноликости, макар она и не била боља, но што се њима чини. Ако је и када време било, да се учини доста ономе, што захтева личност, то је заиста сада, када натурена једноличност још није потпуна. Док је она овако у почетку, може се предупредити још као што треба. Што се више попусти, тим ће се више и захтевати, да људи буду налик један на другога. Ако се причека, да се живот сведе готово на један калуп, онда ће се све оно, што није по њему, чинити да је безбожно, неморално, шта више да је ужасно и неприродно. Људи постају брзо неспособни, да схвате шта је разноликост, чим им она није за дуже време пред очима.

[1] Ужасно је и страшно, како се данас доказује, када се неком судом одузима управа свог имања и када се обара његов завет, шта да буде после његове смрти с тим имањем, само ако има толико имање, да се могу из њега исплатити трошкови парнице. Ту се онда шпијунирају и најмање маленкости приватног живота и оно, што најубогији међу убогим умом, потврде да су видели, све оно, што није обично, извлачи се пред пороту, као доказ махнитости; а више пута и с успехом, јер често и поротници нису бољи и узвишенији од сведока, па непознавајући људску природу и живот, (чему се непрестано дивимо енглеским правницима) наводе и саме сведоке на зло. Ови судски случаји, доказују махом, како мисли и осећа већина о човечанској слободи. Не полажући никакве вредности на самосталност личности-непризнавајући личности права, да у малим стварима чини оно, што јој је воља, судије и поротници, не могу ни да замисле, да паметан човек може и желети ту слободу. Некада, када се предлагало да се спале безбожници, било је милостивих људи, па су предлагали, да је боље, да се безбожници затворе у лудницу, а и не би се требало чудити, кад би се то исто данас предложило, предлагачи би се још томе хвалили, како хришћански поступају, па не гоне људе ради вере, а овамо би се кришом радовали и рекли, да су осуђени то и заслужили.

ГЛАВА ЧЕТВРТА

О границама власти друштва над појединим човеком

Где су дакле границе власти човека, над собом самим? Где почиње власт друштва? У колико ваља да се људски живот потчини личности, у колико друштву?

Сваком своје, па ће бити најправедније. Личности нека припадне онај део живота, који се тиче појединог, а друштву онај, који се тиче главно друштва.

Мада друштво није основано по неком уговору, и мада не би ништа користили, када би пронашли неки уговор, само да можемо после изводити из њега друштвене дужности; ипак је свако обавезан, да се нечим одужи друштву за то, што му оно даје своју заштиту, и већ само тога ради, што људи живе у друштву, не може се, а да се свако, у своме понашању према другима, не придржава неких извесних правила. Ова су правила прво у томе, да узајамно пазимо своје користи или боље рећи, неке извесне користи, које треба, било законом било ћутке споразумом, да важе као права; а друго у томе, да свако у праведном сразмеру подноси муке и терете, који су нам неопходни да се брани друштво или чланови му, од штете или досаде. Ове дужности може друштво, са пуним правом силом наметнути свакоме, ко хоће да се извуче испод њих. Али с тим јиш нисмо готови са правом друштва. Неко може својим радом учинити другима штету, или може испустити из вида оно, на шта би праведно било да се обазре, без да је тиме тако дубоко забраздио, да било које од њихових уставних права оштети. Ипак треба казнити и овакав преступ ако не законом оно јавним мњењем. Чим неко чини штету другима потпада под суд друштва и онда настаје питање, да ли ће се тим судом унапредити опште добро или не. Томе питању нема повода, чим се неко дотиче онога, што само њему припада или се дотиче посла других људи са њиховим самоизвољењем (претпостављајући довољне године и зрелост дотичних лица). У свим овим случајевима, не треба човеку стављати ни законитих ни друштвених препона, него нека може слободно радити и узети на себе одговорност за своју радњу.

Зло би се разумело, када би неко ово узео, за ону себичну равнодушност, по којој људи не треба, да се једно за друго брину и по коме би се срећа наших ближњих, нас само у толико тицала, у колико она захвата и наше ствари. Нама је потребно не да се ослабимо, него да оснажимо своју искрену радњу у корист других људи. Човек може и другачије, не користољубиво упућивати друге на добро, а не само батином, било морално, било физички. Ја нећу никако да умањујем дужности које човек има према самом себи, оне долазе по важности за друштвеним дужностима. Свако васпитање има задатак, да негује обоје упоредо. И само васпитање, више израђује убеђивањем и наговором, него силом, и кад је већ прошло, оно треба оставити убеђивању и наговору, да оне улију у човека дужности према самом себи. Људи су дужни једно друго помагати, да могу разликовати добро од зла, те да могу једно чинити, а другога се клонити, они треба, да се непрестано узајамно пооштравају, да своју бољу природу вежбају и оснажују, да управе своје осећаје и тежње, уместо на неразумне, на разумне, уместо на понижавајуће, на уздижуће предмете. Али ни појединци, ни већина, нема права прописивати зрелом човеку, да се својим животом, у колико се то његовог добра тиче, не служи како му је воља. Свако учествује највише сам собом у своме добру и овоме се, (изузимајући случајеве личне привржености), не да ни сравнити учешће, које други у томе узимају; друштво има према њему само по нешто и непосредно учешћа (у колико се то не тиче његове радње према другима), тако да је и најпростији човек или жена у ономе, што се тиче својих осећања и околности далеко увиђајнији него ико други. Ако се друштво меша у оне

ствари, које се само њега тичу, па му намеће своје суђење и намере, онда се то мешање може ослонити, само на опште наводе, који ипак могу бити сасвим погрешни, но и ако су прикладни, оно ће га на неки нарочити сјучај применити људи, који познају тај случај сасвим површно. Личност би требала да се на овом пољу сасвим одомаћи. Наравно да, у узајамној радњи људи, треба да има општих правила, да свако зна, шта има очекивати од других; али у радњи, која се нас самих тиче, треба да је наша личност самој себи господар. Други нас могу потпомагати у нашем суђењу и вољи, могу нам и наметати своје савете и разлоге али прави судија, остаје тек свако сам себи. Ми можемо погрешити уз све те савете и опомене, али је то мање зло, него када нас други приморају на оно, што они сматрају, да је за нас најбоље.

Ја нећу, да кажем, да својства или погрешке једне личности не дотичу чувство, што га има друштво према њој. То није могуће, а то се и не жели. Али ко год има врлина, које су му од користи, које га уздижу, то је заслужио, да му се други диве. Он је том ближи идеалу о човечанском савршенству. Нема ли он тог својства баш никако, то ће постићи, нешто сасвим противно. Има неки степен будалаштине и степен онога, што се (ако и не најзгодније) зове нискост или болест укуса, који ако и не шкоди ономе, у кога је, али је ипак природно, што ће учинити, да га се људи некако клоне, а у најгорем случају и презиру. – А није могуће, да тако не осећа онај, који има томе сасвим противна својства. Неко може тако нешто радити, без да чини штету другоме, да смо ми силом принуђени држати га за луду или за некакво јако ниско створење, па нећемо ли му указати услугу, ако фа у напред опоменемо на ово наше мишљење, које му заиста неће бити пријатно. Заиста, да би било добро овако опомињати, али само почешће, него што то дозвољавају правила данашње учтивости, чинити искрено друге пажљивима на своје грешке, а да нас тога ради не држе за неваспитане и безобразне. Исто тако имамо права, да нашом радњом остваримо своје, о коме неповољно мњење, не у циљу да му личност угушимо, него само, да своју одржимо. Ми не морамо на пример са њим да се дружимо, имамо права и клонити га се (али немамо хвалити се тиме), јер имамо права тражити себи друштво, које нам је по вољи. Ми имамо права а може бити и дужност нам је, опоменути и друге, да га се клоне, ако мислимо, да ће његово понашање моћи шкодити онима, што се са њим друже. Ми можемо, у свим услугама, које чинимо, драговољно њему претпостављати друге људе, само не у онима, које њега поправљају. Ето, на све те разне начине, може неко трпети, тешке казне од других људи, за своје рођене грешке, али он трпи ове казне, само у колико су оне, само по себи и природне последице његових грешака а не за то, што други људи хоће намерно да га казне. Ко показује, да је самовољан и тврдоглав, да не може с умереним средствима, да изађе на крај, ко не може да се уздржава од шкодљивих уживања, ко је похотљив о трошку свог племенитијег чувства и мишљења, тај мора приправан бити на то, да ће га други људи мање поштовати и да ће га не милије гледати; али он нема права, да се тога ради тужи, ван ако није у својим друштвеним одношајима, неким ванредним врлинама, заслужио наклоност тих људи и тим е придобио неко право, да са њим блажије поступају, него што би се то чинило, услед његових грехова против самог себе.

И по томе ја држим, да ли само овим незгодама, које иду уз неповољно мишљење других, треба казнити некога, за оно понашање и онај део његовог карактера, који се односи само на његово добро а не на друге људе. Са радњом, која чини другоме штету, треба сасвим другачије поступити. Ако ви задирете у туђа права, ако чините неком штету, коју не правда ваше право, ако се понашате неискрено и дволично према другоме, ако се непоштено и неплеменито служите вашим надмоћјем, ако узмичете себично и тамо, где би требало да браните друге од штете – онда сте и заслужили морални укор а у већим случајевима и моралну казну.

И нису само ове радње, него и побуде им неморалне и могу изазвати укор, који расте чак до презрења. Зверска ђуд, злоћа, зла намера, најгаднија од свих страсти завист, неискреност, претварање,

напрасита љутина и огорчење, које није сразмерно према ономе, што га је изазвало, грамзивост за влашћу и користи о туђем трошку, гордост, што ужива у понижењу других, себичност, којој је свој трбух најважнији која сва сумњива питања решава у своју корист; - све су то морални грехови, који сачињавају рђави и презрителни карактер. На ове и не личе оне грешке према самом себи, које нису управо неморалне и ма како се далеко ишло у њима, не могу ипак бити рђавштина. Нека су оне доказ и највеће будалаштине и најмањег људског достојанства и самопоштовања, ипак су само онда морално зле, када нарушавају дужности, које имамо према другима и којих ради ваља личност, да се стара за себе. Оно, што се зове дужност према самом себи, не обавезује нас према друштву, само ако по околностима не садржи у себи и дужност према другима. Дужност према самом себи, када у њој не разумемо само мудрост, јесте поштовање и развијање самог себе и нико није дужан давати о томе рачуна другима, јер људска срећа не тражи да ко одговара за то.

Није то, да се само по имену разликује оно не поштовање, што се коме указује с тога, што нема довољно памети и личног достојанства, од оног презирања, које га постиже, када нарушава права других људи. Сасвим другачије осећамо, другачије се понашамо према ономе, када нам се неко не допада у стварима, у којима себи приписујемо да имамо права, да га ограничавамо, него у онима, за које знамо, да немамо тог права. Не допада ли нам се, изјавимо му своје незадовољство и клонимо се тако не миле нам личности, као што се клонимо какве не миле ствари, али с тога још никако нисмо позвани сметати му у његовом животу. Ми треба онда, да помислимо, да он већ трпи или ће трпети казну за своју заблуду. Шта више, ми ћемо тежити, да му пре ублажимо а не поштримо ову казну, извешћемо га на пут, којим ће моћи не само уклањати се од зла, што пониче из његовог понашања, него ће се још и поправити. Ми га можемо сажалевати, можемо се и одвраћати од њега, али не треба, да се љутимо и огорчимо на њега. Ми нећемо постурати са њим, као с непријатељем друштва, и можемо му највише учинити, што ћемо га оставити самом себи; већ ако не будемо милостиви, покажемо му пут, који ће му помоћи. Сасвим је нешто друго, ако се он огрешио о правила, којих се морао придржавати, у корист његове сабраће, пољединих људи или целине. Онда рђаве последице његовог понашања, не падају само на њега, него и на друге, а друштво као заштитник свих двојих чланова, мора му то вратити, мора учинити, да трпи за то казну и мора се постарати, да та казна буде довољно строга. У једном случају, он се огрешио оред нашим судом и ми смо позвани не само, да му судимо, него и да извршимо своју пресуду, у другоме пак нисмо позвани, да му учинимо друго зло, да оно, што га случајно доноси собом слобода, којом ми своје ствари уређујемо, и коју ми и њему допуштамо, да и он своје уреди.

Многи неће допустити разлику, коју овде означисмо, међу нашим животом, када се он тиче само нас и када се он на против тиче и других. Могу ли бити (запитаће се) други сасвим равнодушни према једном делу радње, каг члана друштва? Нико није сасвим усамљен. Нико не може учинити озбиљно и постојано неку штету а да тиме не оштети у једно себи најближе а често и удаљеније кругове. Проћерда ли своје имање, то он шкоди онима, који су непосредно живели од тога и умањује мање више материјална средства целине. Употреби ли он на зло, своја душевна и телесна својства, то ће не само шкодити онима, којима срећа зависи од њега, него ће учинити, да и сам постане неспособан, да чини оне услуге, које је дужан чинити својој сабраћи или ће им морати пасти на терет. Навикне ли се на ово, то ће оно више него ишта оштетити опште добро. Ако напokon неко својим будалаштинама и гресима и не чини другима непосредне штете, ипак ће (могло би се рећи) давати рђав пример, и већ и с тога је потребно, силом га принудити, да се сам умери за љубав оних, које би могао својим примером покварити и на рђав пут навести. И када би могуће било (додаће се даље) ограничити последице рђавог владања, само на грешнике и будале, сме ли друштво и онда оставити саме себи оне, који очито показују, да су томе неспособни? Када децу и незреле чувамо од њих самих, није ли онда друштво дужно чувати и зрелија лица, кад нису у стању да владају собом? Ако картање, пијанство, неумереност, лењост

и нечистоћа, смета срећи и усавшењу човека, исто тако као и многе друге радње, које закон казни, зашто не тежи закон, да и њих казни, у колико се то даје извести и у колико је то пробитачно по друштво? Па јавно мњење, зашто оно као допуна закону, не врши своју силу над овим гресима, зашто не казни тешким казнама оне, који им се одају? Овде није разговор (рекло би се на даље) о ограничавању личности, нити се смета покушавању нових начина живљења. Само оне ствари треба предупредити, које се нису одобравале, него су се осуђивале, од када је света и века, и које по искуству не служе никоме на корист. Само пошто прође времена и добије се довољно искуства, истом онда може нека умна и морална истина важити да стоји, с тога треба само на то ићи, да се потомство не сурва у онај исти понор, што је претио још његовим прецима.

Е добро, ја сасвим допуштам, да се штета коју чини неко сам себи, јако тиче њему блиских кругова, по њиховом учешћу и њиховој користи, а у мањој мери и самог друштва. Ако понашање води томе, да ко год нарушава неку извесну и јасну дужност према другом или другима, то онда овај случај не спада више у оне радње, које се тичу само њега и потпада подф морални укор у правом смислу речи. Ако на прилику неки човек услед своје неумерености и раскоша, не може да плати своје дугове, али примио је на себе моралну одговорност за породицу, а не може из истих узрока, да је издржава и васпитава, оно је право, да га презиру, шта више заслужио је и да га казне, али само зато, што је пренебрегао своју дужност, према својим поверитељима или породици, а никако ради његовог раскоша. Ако је он на пр. оне исте своте, које су по праву припадале поверитељима или породици, уложио у неко ма и најкорисније подузеће, ипак је онолико исто морално крив. Ђорше Варнвел убио је свога стрица, да прибави тиме новац за своју љубавницу, исто тако би га обесили, да је он то учинио у циљу, да с тим новцем започне какву радњу. То исто се дешава и у оним многобројним случајевима, када неко својим рђавим навикама, задаје бриге својој породици; он заслужује, да се укори што нема срца, што је не благодаран, а он то заслужује и онда, када се одаје оним навикама, које по себи нису рђаве, али задају бриге онима, који живе са њим, или онима, који по личној вези зависе од њега. У опште ко се не обзире, на корист и осећаје других, без да је на то приморан каквом строгом дужношћу, или обзиром на себе самога, спада само због овог необзира под морални укор, али не због побуда, или оних личних грешака, које су га могле на то навести. Исто тако, ко год чини друштвени преступ, ако својим владањем учини себе неспособним, да врши неку дужност, коју има да врши према целини. Нико не треба, да се казни због пијанства али заслужује да се казни због тога војник или полицијски чиновник, ако се опије за време, док је на дужности. Колико год је дакле у изгледу могућност извесне штете или по појединца или по цело друштво, толико пут не спада тај случај више у круг слободе, него морала и закона.

У оном случају пак, када ко год чини само неизвесну или могућу штету, само, понашањем које не преступа неку извесну дужност према друштву, а не чини штету ни једном другом нарочитом лицу, друштво треба да отрпи овакав преступ, за љубав савршеније човечанске слободе. Када би зреле људе требали казнити, што се не брину за себе, онако као што ваља, оно би ја онда волео, да се они казне у корист њихове поправке, а да не постану тиме неспособни, залагати своја својства у корист друштва, у име користи, коју друштво и не може имати права да захтева. Не могу у овом спору делити мишљење, да друштво не треба да се служи другим средством, да опамети своје слабије чјанове, него само да чека, док они не учине какву будалаштину, па да истог онда казни законом и морално. Друштво има пуну власт над нама, докле гог се ми развијамо, и има кад, да покуша, док смо ми још деца или малолетни, може ли начинити од нас зреле људе. Живеће колена може управљати васпитањем и свим односима будућег нараштаја, оно га не може до душе васпитати, да буде премудро и предобро, јер је на жалост у томе и само заостало и најплеменитији напори не рађају увек и најуспешнијим плодом – али толико може учинити, да омладина буде исто тако ваљана а у нечем и боља, него што су јој васпитачи. Допусти ли друштво, да му многи чланови одрасту тако детињасто, да на њих не могу имати уплива, оно нека

друштво криви себе за последице. Друштво нека се не изговара, да му треба још више власти, да заповеда и принуди на послушност и у сасвим личним стварима, где је разумно и право, да суде они, који трпе и последице тога; јер друштво има у својим рукама сво васпитање и оно надмоћје, којим се уобичајеним мњењем, може утицати на оне, који не могу да суде сами за себе; њега подупиру све природне казне, које неизбежно постижу свакога, ко изазива незадовољство и презирање своје околине. А ван тога, ништа не шкоди више друштвеном запту, него када човек њега ради, користи она средства, која не помажу. Ако људи, које хоћемо да принудимо да се уразуме и умере, имају иоле снажан и независтан карактер, то ће се они свакако одупрети против овога насиља. Нико од њих неће хтети да разбере, да га други ограничавају, у ономе што се њега тиче, са оним истим правом, са којим га ограничавају, да не задире у њихове ствари; и лако ћемо доћи до тога, да ће сматрати за смелог и одважног онога, који излази на мегдан, против овакве преотете власти и који чини баш противно, него што она налаже, као што видимо на пример, да је у време Карла ИИ престога морална нестрпљивост, изазвала највећу неморалност.

Кажемо ли, да је неопходно, да се друштво сачува, од рђавих примера, грешника и моралних мекушаца, оно стоји, да рђав пример, а нарочито када се не казне они, који дирају у друге, може покварити добре обичаје. – Али овде говоримо само о понашању, које не шкодећи другима, шкоди само ономе, који се тако понаша и ја онда заиста не видим, зашто да се сматра, да је у овом случају, пример више користан, него штетан, јер износи на видик рђаво понашање и показује, како су му последице жалосне и понижавајуће и како навлаче, ако су заиста заслужиле, најчешће укор.

Најважнији је разлог, који се наводи против мешања целине у чисто личне ствари, да се друштво увек меша у њих неумесно и не онако, као што би то требало. Јавно мњење, т.ј. мњење владајуће већине, мада ће често погрешно али ће и још чешће, умесно поступити у питањима друштвеног морала и дужности према другима; јер оно суди у таквим питањима, само по ономе, што се њега тиче или по начину, како би га се дотакла нека ствар, да је нешто дозвољена. Где пак мњење већине, даје законе мањини и у питањима, која се само нас тичу, то оно може, толико исто пута погрешити, колико умесно учинити; јер у таквим случајевима, значи јавно мњење у најбољем случају, само мњење неколицине, о ономе, што је по друге корисно или штетно; а често не значи ни толико; јер целина сматра се највећом равнодушношћу радости оних, о којима суди, и пази само на своје наклоности. Има их много, који сматрају неко понашање, које се њима не допада за своју личну увреду баш као онај ревнитељ вере, који је, када су га кривили, да не поштује религиозне осећаје других људи, одговорио, баш напротив, да они вређају његове осећаје, држећи се своје опаке вере. Нема једнакости у осећању онога, који се налази увређен с тога, што се ми држимо свога мњења, као што није једнака ни жеља крадљивца, да украде једну кесу новца, са жељом правог господара те кесе с новцем, који жели да је задржи за себе. Да ли ми се нешто допада, то је исто толико моја ствар, као што је моје мњење или кеса с новцем. Не треба се баш напрезати, да човек замисли неку идеалну целину, која даје појединцу слободу у свим сумњивим стварима и захтева, да се уздржавају онаквог начина живљења, који је осудило опште искуство.

А да ли је било икад целине, која је у своме суђењу, пазила на ове границе? Или је ли целина икад узимала у рачун опште искуство? Када она хоће, да се умеша у личне ствари, не мисли ни на шта друго, него на страхоту, како се сме ико и усудити, да осећа и ради другачије, него она и девет десетина учитеља морала и филозофа, уздижу ово као захтев религије и мудрости живота. Они уче да су ствари умесне, с тога што су умесне и што ми осећамо да су умесне. Они нам кажу, да потражимо у свом уму и срцу правила, која нас обавезују према нама самима и према другима. А сиротом друштву и не остаје ништа друго, него да употреби ову науку, те да своја лична осећања, о ономе, шта је добро, шта ли је зло, ако се може сагласити у томе, силом натури и осталоме свету. Зло, које овде показасмо, не постоји само у

теорији, и читаоци ће ишчекивати да им означимо поједине случајеве, у којима је друштво нашег века и наше земље (Енглеске), дало врло неумесно својим склоностима вид моралних закона. Ја не пишем студије о заблудама данашњих осећаја и то се не даје овако као пример. Али уз све то, неопходни су ипак примери, да докажем, да ово начело, које сам поставио, има озбиљне практичне вредности, и да се не трудим да ограничим уображена зла. – Није тешко показати многобројним примерима, да је најопштија тежња човечанства да се границе тако зване моралне полиције, тако далеко размакну, да задиру напакон без сумње и у права личне слободе.

Погледајмо на пример, да људи највише само с тога мрзе људе друге вере, што ови немају, такве исте верозаконске обичаје а посебно, ако им што вера подједнако не забрањује. Да наведемо сасвим обичан пример. Муамеданци не мрзе тако живо хришћанску веру, ни обичаје, колико мрзе то, што хришћани једу крметину. Нема ствари, које би хришћани и Европљани више презирали, него што Муамеданци презиру овај начин хране. Прво и прво, то им је увреда по њихов закон, али ова околност, још не изјашњава ни степен ни начин њихове мржње; јер њихова вера забрањује им и вино, и муамеданци сматрају да онај нема право који га пије, али га ипак не презиру.

Ова њихова мржња меса “нечисте животиње”, приличи више оној урођеној ненаклоности, коју изазива појам нечистоће, кад већ једном дубоко продре у осећање, и кад они, који погледом на њихове обичаје, ни сами нису чисти. Из овога појма истиче чувство о нечистоћи вере, које је нарочито живо у Инда. Помислите сада на један народ, у ком би Муслимани били у већини и не би хтели никако допустити, да се у њиховој земљи сме јести свињетина, а томе има примера, у муслиманским земљама. [1] Би ли се дала оправдати оваква сила јавнога мњења? Ако не би, онда зашто не би? За овакву целину било би ужасно, када би неко јео свињетину. Она је уверена да то мрзи и забрањује и Бог. Дакле, ова забрана, не би се могла назвати верозаконско гоњење. Може бити да му је извор у вери, али то није гоњење ради вере, јер вера не приморава никога да једе крметине. Једини дакле разлог, са кога би ово могли покудити, јесте, да целина нема, да се меша у укус и ствари појединих људи.

Да узмемо један ближи пример. Већина Шпањолаца сматра за опако и самоме Богу мрско безбожњаштво, поштовати Бога другачије, него што то прописује римска католичка вера, у Шпанији закон ни не признаје никакву другу веру. У јужној Европи, сматрају народи, да је женидба попова не само ирелигиозна, него и не чиста, непристојна и гадна. Шта кажу протестанти на то иначе искрено чувство, и кад би се покушало, да се и не католици присиле на ово? Али ако људи имају право, да узајамно ограничавају своју слободу, и у оним стварима, које се не тичу других људи, по ком би онда разлогу могли искључити наведене случајеве? Ко би онда могао замерити људима, када хоће да угуше све оно, што сматрају, да је срамота и пред Богом и пред људима? Нема такве личне неморалности, коју би нужније било забранити, него угушити оне обичаје, бар у очима оних људи, који сматрају ове обичаје за безбожне; већ ако не делимо, мишљење гохиоца и не тврдимо, да ми можемо гонити друге јер имамо право, а они да не могу нас гонити, јер немају право. Чувајмо се и не примајмо то начело, јер кад би се оно заиста применило, поникла би из тога по нас највећа неправда.

Можда ће се наведеним примерима, премда неумесно приговорити, да се они односе на случаје, који се не догађају међу нама; да јавно мњење у Енглеској тешко да ће кога принудити, да се од неких извесних јела уздржава; да се људи неће мешати у то, како ко Бога поштује; да неће питати да ли се ко и како жени или не жени. Да видимо сада један пример ограничавања у слободи, за који се неће моћи рећи да није опасан. Где су год пуританци доста снажни били, као у Новој Енглеској и у Великој Британији за времена републике, сада су веома успешно покушавали, да угуше, не само све јавне, него готово и све приватне забаве, а нарочито музику, играње, јавне игре или забаве и позоришта. А и данас се још налазе у овој земљи људи, који по својим моралним и религиозним појмовима сматрају, да таква увесељења не

заслужују, да се трпе. Ово је мишљење најраспрострањеније у средњим сталежима, а будући да по нашим садашњим друштвеним и државним околностима, све више и више расте уплив ових сталежа, зар се дакле не може замислити, да ће људи овога мишљења, бити у будућности једном у већини у земаљској скупштини. Хоће ли онда бити другим сталежима по вољи, када и у забавама буду ограничавали, строге Калвинисте и методисте по својим моралним и религиозним појмовима? Неће ли они одрешно захтевати, нека се ови чланови заједнице, са својом досадном побожношћу, брину за своје ствари? То исто дакле можемо захтевати од сваке заједнице, када она забрањује свима оно уживање, које она сама сматра да је неумесно. Признамо ли једном, да је ова тежња умесна, оно се не можемо противити, да се она и не изврши у духу већине или какве друге власти, која је снажна у земљи; и у овоме случају, биће свако принуђен, да се држи оних појмова, које су створили орви насељеници Нове Енглеске о хришћанском друштву, кад би испало за руком да нека вера, која њиховој личи, опет задобије своју важност, што се већ више пута догађало са верама, које су се чиниле да изумиру.

Помислимо на други случај, који се може пре догодити, него овај, што га наведосмо. Без сумње је да друштво у новије доба, јако тежи, да се организује на демократски начин, са или без помоћи народних државних установа. Неки тврде да у оној држави, где је ова тежња најпотпуније остварена - - где је и влада и народ најдемократскији – т. ј. у американим савезним државама, мишљење већине (која замера свакоме оном скупљем и више у очи падајућем начину живота, него што би то она могла чинити), важи толико, колико какав закон против раскоша, и да у оним државама, свако ко је јако имућан, не може уживати своје богатство а да не побуди тиме опште негодовање. Мада се зна, да они, који ово причају, у многоме и претерују, ипак су ови односи не само могући, него су по свој прилици, последице демократског чувства и оног појма, који каже, да друштво има права, да заповеда, како ће ко, да троши свој приход. Додамо ли овоме, да су јако распрострањени и социјалистички назори, то ћемо доћи до тога, да ће у очима већине бити срамота, имати мало више, него што је обично имање или имати прихода, који не долази од рада својих руку. Овакви су назори у наше доба, јако распрострањени у радничком сталежу и јако су на терету свима, који су одговорни за ове назоре, а то ће рећи, самим члановима овог радничког сталежа. Познато је да рђави радници, који су пак већина у разним струкама заната, одрешно сматрају, да рђав радник треба, да је плаћен, као и добар и да никоме не треба дозволити, да ради на комад или да својим већим трудом и већом вештином, заслужи више, него што би други могли заслужити без тога. И Заиста они спречавају морално, а често и физичко, да вештији радник не добије, за кориснији посао већу награду, нити да више награђује господар, који дале радити. Ако целини пристоји право, да суди у приватним стварима, оно ја не увиђам, зашто би узели ово назло, рђавим радницима, или зашто би ики замерао својој целини, што она остварује онакву власт, над његовом личном радњом, коју уопште извршује велика целина, над појединим људима.

Та шта ћемо ваздан да измишљамо примере, кад ево се заиста пред нашим очима догађају прилике, да се на силу ограничава слобода приватног живота, да се прети оним што ће се и испунити. Појављују се мњења, да целини припада право, да забрани законом не само оно, што јој се чини да није умесно, него, да би пронашла оно што је неумесно, може бранити оно што и сама зна, да не може ништа шкодити.

Под именом, да се сачува од неумерености, забрањено је народу, једне енглеске насеобине и готово у половини савезних држава, да не сме пити јака пића. Ван у случају болести, па му то лекар пропише; и заиста забранити да се не продаје, значи толико исто, колико забранити да се не ужива. Мада се овај закон није никако могао извести, па се после опет морао укинути, у свим државама и у оној, што га је прва усвојила, ипак има и у Енглеској тако званих човекољубаца, који се труде и ревносно прикупљају присталице, да би се и у нашој земљи донео такав закон. Друштво « Задруга » које се у то име скопило, чувено је са преписке, коју је водио тајник, са једним од оних ретких државника, који сматрају, да

политичка уверења треба да се оснивају на начелима. Учешће Лорда Станлеја у овој преписци, увећало је наду многих људи, који у овоме рачунају на њега, који добро знају како су ретке врлине, које је он показао у јавном раду, међу онима, који играју главну улогу у јавном животу. Тајник « Задруге » који би « јако сажаљевао, када би се усвојило свако ово начело, које би могло правдати, нетрпљиво ревновање у вери и страст гоњења », покушава да покаже « ону широку непрелазну ограду », која дели оваква начела од начела удруживања. « Све ово » - каже – што се односи на « мишљење, мњење и савест, стоји по том мишљењу ван делокруга законодавства; оно пак, што се односи на « друштвене радње, обичаје, односе, све оно, што не потпада, под власт појединца, него под власт, пренешену на државу – све то спада у делокруг законодавства ». Он не спомиње овде неку трећу врсту, која се разликује и од једне и од друге, а то ће рећи радње и обичаје, које се не односе на друштво, него на појединца, мада уживање јаким пића спада у ову врсту.

Истина је, да је продавање јаким пића трговина а трговина је друштвена радња. Али ограничење, на које се ми жалимо, не односи се на продавца, него на купца и потрошача, и по чему држава спречава да не може набавити вина, постиже оно исто, као када би му забранила, да не пије вина. Али поменути тајник каже: « као грађанин тражим себи права, да могу призвати закон, у сваком оном случају, где ми моја друштвена права, нарушавају други људи, својим друштвеним радњама. »

Па сад, да видимо, шта он разуме под тим « друштвеним правима? » « Ако ишта – каже он – нарушава моја друштвена права, то их зацело нарушава трговина са јаким пићем. Она нарушава моје основно право безбедности, јер она гради и побуђује непрестане немире у друштву. Она нарушава моје право једнакости, јер она вуче корист, стварајући јаде а на ме ударају прирез, да олакшам тим јадима. Она ми смета у моме праву, да се слободно развијам и морално и духовно, стављајући ми на пут опасности и слабећи и деморализујући друштво, од кога ја имам права, да захтевам узајамну помоћ и потпору. » Оваква теорија « друштвених права », још није никад изашла на видело, јер она претпоставља, да сваком појединцу припада неограничено друштвено право, да од другог може захтевати да ради онако како треба; даље, ко иоле другачије ради, да одмах тиме нарушава моје друштвено право, и даје ми права, и да мигу тражити од законодавства да уклони ово нарушавање. – Ово ужасно начело опасније је, него било какво ограничавање слободе, јер нема нарушавања слободе, које ово начело не може оправдати, оно не признаје права на било коју слободу, изузев можда, да свако у себи може имати своје мњење, без да га икада сме изјавити. Јер чим неко изусту оно мњење, које ја сматрам да је опасно, такав ми нарушава сва она « друштвена права » која ми признаје друштво « Задруга ». По овој науци људи могу заиста утицати узајамно, на своје морално, умно, чак шта више и телесно усавршавање, сваки човек може по својим појмовима опредељивати ово утицање.

Има још један знатан пример, како је не право ограничена лична слобода, тај пример не прети, већ је давно испуњен а то је наредба, да сваке седмице, је један дан празник. Без сумње је узцавање, у једном дану од сваких обичних послова врло добар обичај, ако то само допуштају потребе живота и овај обичај не веже по вери никога осим Јевреја. Премда се овај обичај, не може увести у живот, а да се уопште не сагласе у томе сви радници т. ј. ако ће једни тог дана радити, па ће тиме и друге принудити да раде; онда се може дозволити и у праву је, да закон гарантује сваком, да ће се и други држати овога обичаја, те да забрани на неки извесни дан веће радње. Али ово право, које се оснива на оној непосредној користи других, коју они имају отуд, што се сви држе овог обичаја, не може се распрострајети и на оне произвољне радње, које је неко себи изабрао, да прекрати дангубу, нити се могу по њему забранити забаве. Истина је да неки морају радити, ако хоће други да се забављају, али та забава, да не кажемо нужни одмор, многи људи, вреди да за њу раде њих неколико, претпостављајући, да им је по вољи, хоће ли радити или не. Радници немају право када кажу, кад би сви и недељом радили, добијали би плату уместо за седам, само

за шест дана; али све дотле докле се већином, не раде тај дан многи послови, заслужује оно мало њих, који тај дан раде за забаву других људи, односно већу награду, и нико не може натерати да раде ако им је дражи одмор, од добити у новцу. Треба ли овоме помоћи, то би се помогло тиме, што би се за ову нарочиту врсту људи, одредио неки други дан у седмици као празник. Ограничавање забава приликом празника, може се једино бранити с разлогом, да су оне против верозакона; узме ли законодавство ово за повод, онда се ја томе најжешће противим. « Деорум ињуриае диис цурае .» Требало би дакле доказати, да је или друштво или његов заменик, добио пуномоћ с неба, да може њиме казнити увреде против свевишњег, ако уједно оне не вређају наше ближње. Онај појам, по коме је човеку у дужности, да и други буду побожни, био је основ, свим доскорашњим гоњењима ради вере, и када би се усвојио, оправдао би сасвим то гоњење. И ако оно осећање, које тежи томе, да се забрани недељом путовати на железницама да се тај дан затворе музеји и друге такве ствари, није тако не милостиво, као гоњење у старо време, ипак је поникло из једног истог основа. Ми не трпимо никако, оне радње других људи, које им допушта њихова вера, с тога, што и нама наша вера забрањује. Ми верујемо, да Бог не само презире оно, што раде неверници, него криви с њима заједно и нас, ако им допуштамо да то раде.

Не могу пропустити, да поред ових примера, малоуважавања људске слободе, не споменем, онај нетрпљиви, и страшћу гоњења, заражен начин говора, којим се служи енглеска штампа, кад год јој се пружи прилика, да говори о ванредним појавама мормонства. Могло би се много говорити, о овом изненадном и поучном факту; дало би се доказати, да је ово ново открићење и на њему основана вера, пород очевидне преваре; да ту веру подупире светиња ванредних својстава, њеног оснивача; да је верују стотинама хиљада људи, и да је она веза једног друштва, у добу новина, железница и електричних брзојава. Али овде нам је стало, само до факта, да ова вера, као и друге и боље вере, има своје мученике; да је светиња убила њеног пророка и оснивача; да су ради ње многи лишени живота, овом истом незаконском силом; да су све њене присталице, протеране из своје отаџбине; и да, пошто су отерани далеко у неку пустињу, има њих много у овој земљи који сматрају, да је право « само што није пробитачно», да се пошаље војска, те да их силом присили, да живе, по мњењу других људи. Повод овој зловољи је, што прелази границе религиозне трпљивости, нарочито то, што мормонска вера прописује, држање многих жена. То се гледа кроз прсте Муамеданцима, Индусима и Кинезима, али потстиче неодољиву мржњу, који говоре енглески и који хоће да важе, као нека врста хришћана. Нико не може више од мене, осуђивати ту установу Мормона, ја је осуђујем због многих разлога, прво, што ова установа многоженства, не само да се не ослања на начело слободе, него га и нарушава, јер овим начином се у ланце окива једна половина друштва, а друга се разрешава од узајамних дужности. Али ипак не треба, да заборавимо, да жене, које ово по највише тишти, исто тако улазе у овај однос, као што улазе, у ма који други вид брака.

И ма како нам се чудно свидела ова ствар, она се може сасвим протумачити, из појмова и обичаја, који владају у свету, по којима жене тако увиђају, да им је неопходно потребно да се удају; да многе жене више воле да буду жене, па и међу многима, него да се никако не удају. Нико и не захтева да се и у другим земљама признају овакви бракови, или да се и један део житеља, за љубав мормонској вери, разреши од постојећих закона. Али ако људи различитог мишљења (овде мормони) чине толике жртве непријатељским осећањима својих ближњих, те напуштају пределе, где им се вера не признаје, па се настанују у оној удаљеној земљи, коју су сами први одабрали; то онда нема никаквог права осим сурове силе, које би им могло сметати, да они тамо не живе, по законима, као што им је воља, докле год они не узнемиравају своје суседе, и докле допуштају, да се сваки онај, коме се њихов живот, не допада; може слободно селити где хоће. Једам врло заслужан новији списатељ, предлаже против ове многоженате

задруге, до душе, не крстоносну војну, већ поход цивилизације, да би се учинио крај, овоме стању, које је по његовом мишљењу, корак у назад у образованости. И ја мислим ово последње, али не увиђам, да пристоји једној заједници право, да присили другу на образованост. Док они, који страдају од лоших закона, не позову у помоћ друге заједнице, сматрам, да дотле трећи, којих се то не тиче, се не смеју у то мешати, ни тражити, да се уништи стање, са којим су они, којих се то не тиче задовољни, само зато, што се оно чини, срамотно људима, који живе неколико хиљада миља удаљени и којих се то ништа не тиче.

Нека ти људи пошаљу тамо проповеднике, нека употребе свако поштено средство (овамо не спада забрана вере), да стану на пут распростирању таквих наука, у свом рођеном народу. Пошто је образованост могла надвладати варварство, док је оно владало светом, чини ми се, да је претеран онај страх, да ће варварство које је довољно савладано, опет оживети и образованост угушити. Ова образованост, која би на овај начин подлегла свом побеђеном непријатељу, мора да је већ толико пала, да нису у стању а и неће, ни њени свештеници, ни учитељи да је бране. Ако ствар овако стоји, оно је боље, да што пре припадне таква образованост, јер ће непрестано бити све гора, док је напokon не разруше и поново подмладе (као западну римску државу), други снажни варвари.

[1] Ово доказује случај са Парсима у Бомбају. Када је ово вредно и подузетно племе, наследници персијски ватропоклоника; бежало од калифа из своје домовине и дошло у западну Инђију, примили су га и трпели инђијски кнежеви под условом, да не смеју јести говедине. Када су касније муслимани освојили овај предео, признали су да ће и они трпети Парзе, само тако, ако неће јести крметине. И што су некада морали чинити, то сада чине из обичаја, јер Парзи презиру и дан данас и говедину и крметину. Мада им њихова вера не заповеда, ипак се по нека навика оснажила и уобичајила у целом племену, а на истоку је обичај уједно и вера.

ГЛАВА ПЕТА

Примене

Морали би, још много опширније развити начела, која смо испитали, пре него што би их могли узети за основ, даљем испитивању; пре него што би, са изгледом да ћемо успети, могли их применити, на равне гране политике и науке о моралу. Ових неколико примедби, што мислим, да учиним на поједина питања, више ће расветлити начела, него што ће показати крајње последице. Ја овде не показујем примене, него показујем само примере од примена, који треба јасније да покажу смисао и границе она два начела, на којима се састоји наука овог списка; треба да припомогну, да се може лакше пресудити, када се решава, неко од ова два начела, треба применити у сумњивим случајевима.

Та начела су ова, прво: појединац, није одговоран друштву, за оне своје радње, које се не тичу никог другог, осим њега самог. Друштво има права да изјави свој укор према овој радњи, саветом, поуком и убеђивањем, или ако сматра за нужно избегавањем ових људи. – А друго: појединац одговоран је за ове радње, које чине другима штете, и може се ради тога, подврћи друштвеним или законским казнама, у колико друштво сматра, да су јој једне или друге, нужне за своју одбрану.

Пре свега не смемо претпоставити, пошто општећивање туђих интереса или могућност тога оштећења, правда утицање друштва; да је то мешање у сваком случају и оправдано. Има случајева, где поједини, идући за својим циљем, по нужди и с правом, чини неприлике или штете другима, или им осуђује корист, којој су се разумно могли надати. Овакво сударање личних користи, потиче из лоших друштвених установа, и не да се избећи, све док трају ове установе, а неке се не би могле уклонити никаквим уредбама.

Ко год у некој веома обрађеној струци или неком испиту, победи своје такмичаре у ствари, коју су обоје подједнако желели постићи; користи се из штете узалудног напора и преварене наде својих такмичара. Али свако допушта, да је по општи интерес човечанства, много боље, ако се људи у својим тежњама, на могу заплашити, оваквим последицама. То ће рећи другим речима: друштво не даје, ни законита ни морална права, у накнаду такмичарима, који су се преварили, и претрпели штету у такмичењу, и држи, да му само онда припада, да се умеша, када се употребљавају средства, која су против општег интереса – када се дакле употребљава лукавство, варање и насиље.

Као што рекосмо, трговина је друштвена радња. Ко узме да продаје ма какву робу, тиме се дотиче користи других људи или у опште користи целине. Његово владање потпада дакле под суд друштва. По овоме дакле сматрале су владе, за своју дужност, да определе у свим најважнијим случајевима цене, и да пропишу занатима како да се развијају. У наше доба, ма и после жестоке борбе, продрло је уверење, да се јефтина и квалитетна роба, најбоље може постићи ако су произвођачи и продавци потпуно слободни; не ограничени ничим другим, осим тиме што се и купцима оставља слобода, да себи могу набављати оно, што им је потребно, тамо где желе. То је тако звана наука о слободној трговини, која до душе не извире из истих начела, које развисмо у овој књизи о личној слободи, али се ослања на тако исти јак темељ. – Ограничавање трговине или производње у име трговања, није друго, до ограничавање слободе, и по томе је од штете; али ово ограничавање, односи се само на оне радње које друштво има права, да ограничава, и које су само с тога неумесне, што не успевају онако, као што би требале да успевају. Будући да наука о слободи трговине, не садржи у себи начело личне слободе, то се оно не да

применити, ни у оним питањима која прелазе границе ове науке на пр. у колико је нужно јавно бдити, да се стане на пут варању, које пониче на лажним другачијим робама; у колико се могу приморати фабриканти, да згодним мерама обезбеде здравље оних радника, који раде опасне занате. У овим питањима можемо узети слободу у рачун, само у толико, у колико је при иначе једнаким околностима, увек боље ослонити се на људе, него бдити над њима. Не да се у начелу порицати, да их не смемо у име овог циља ограничавати. С друге стране пак, има питања у ограничавању трговине, које спадају сасвим у круг начела слободе, тако на пр. поменути закон о продавању јаких пића у држави Мени, спречавање увоза афијума у Кину, ограничавање продаје отрова; у кратко, где год се друштво умеша, да стане на пут или да отежа набавку неког добра. Ово ограничавање штетно је, не као ограничавање произвођача или продавца, већ као ограничавање слободе купца.

Један од ових примера, а то је продавање отрова, изазива ново питање, т. ј. : које су границе власти полиције, или колико се може ограничити с правом слобода појединца, да се предухитри злочин и несреће? Нема сумње да је задатак владе да узме мере које ће предухитрити злочин, а за тим, да пронађе и да казни тај злочин. Ипак влада, може много лакше злоупотребити ово своје право предухитравања, него право кажњавања; јер готово сваки део човечје слободне радње, може се тако претпоставити, као да потпомаже ово или оно кажњиво дело. А поред свега овога, ако нека јавна власт или чак и приватно лице примети, да се неко заиста спрема да учини злочин, оно не сме мирно гледати, док се то чини већ може се умешати, и злочин спречити. Када људи не би куповали отров ни за шта друго, већ да њиме отрују неког, оно би онда право било, што је прављење и продавање забрањено. Али отров се употребљава не само у нешкодљивом, већ и у корисном циљу, и забрана која ограничава орви случај, шкоди у једно и другом случају.

Као што већ рекосмо, јавна власт, има да нас брани и од несрећних случајева. Ако неки чиновник или било ко други види човека, да овај хоће да стане на трошни мост, а нема времена, да га опомене на опасност, могу га шчепати и зауставити, без да су тиме нарушили његову слободу; јер имати слободе, значи радити оно, што се жели, а тај човек не жели, да падне у реку. Али тамо где нема очевидне и извесне опасности, већ је само изглед на њу, ту само дотично лице може пресудити побуде, са којих ће се он изложити тој опсности: дакле у овом случају (ако то лице није дете, или је у лудилу, или је у таквом стању да не може зрело расудити) може се само учинити пажљивим на опасност, која му прети, али се не сме, силом му стати на пут. Ово умовање применимо, на продају отрова, то онда можемо означити, неко од уређивања те продаје, одговара нашем начелу. Н. пр. ово предострожно правило, да се на отровну ствар напише, са великим словима да је отровна, може се навести, без да се тиме шкоди, ичијој слободи, јер купац свакако жели, да препозна отровно својство робе коју купује. Али захтевати, да купац у сваком нарочитом случају, донесе лекарски доказ, када купује отров и у недужном циљу; било би немогуће или веома скупо.

По мом мњењу, једини и прави пут био би, којим би се могла предухитрити злочинства отровом – а да се не ограничи слобода, оних људи који купују отров у друге циљеве – када би се потрудили за, као што Бентам згодно каже « у напред опредељене доказе.» Све знају шта ово при уговорима значи. Обичај је а и умесно је, да закон захтева при склапању уговора, ако се жели да важе, неке извесне форме као на пр. потпис, сведоке, а то је с тога; да би из тог уговора било доказа да је уговор заиста склопљен; и да није било околности, које да су се дознале, би учиниле, да уговор не важи по закону.

Ово се ради ради тога да би се што више отежало склапање провидних уговора или уговора у оним околностима, по којима се зна за њих, уговор не би могао важити. На овакве предострожне мере, могли би људе присилити, у продавању оних ствари, које могу дати повод неком злочину. Могло би се од продавца захтевати, да у своју књигу упише, време када је продао ствар, име и адресу купца, врсту и

количину робе; купца би могао питати за шта му је роба потребна, и записати његов одговор у исту књигу. Тамо где нема лекарских прописа, могло би се захтевати да тој продаји присуствује неко трећи, као сведок, да би могао против купца сведочити, ако би подозревању било повода, да је отров купљен у циљу неког злочина. Ови прописи не би сметали набавци таквих ствари али би свакако предухитрили, да се оне не користе у злочине, без да остану не кажњени.

Привидно право друштва, да отклони злочине предухитујућим мерама, ограничава свакако и оно начело, по коме радње, које се односе само на своју личност, се не смеју предухитрити ни казнити. Тако се на пр. у редовним случајевима, законодавство не сме умешати при пијанству, али ипак сматрам, да је сасвим оправдано, да она лица, која су већ једном у пијанству другима учинила неко доказано насиље, треба да трпе ограничење законом, које се односи само на њихову личност, треба да се казне, ако се још једном опију, и у том стању, опет учине неки преступ; оно нека казна, која ваља ради тога, и да постигне, буде још строжија. Пијанство код оних лица, која пијанство сматрају, да друге нападају силом, злочин је против других људи. Тако се и онај човек, коме неће да се ради, не може ради тога законом казнити, а да му се тиме не учини насиље, изузевши људе, који уживају јавну потпору, или су својим нерадом, прекршили неки уговор. Ако неко од нерада или другог узрока, које је могао отклонити, пренебрегне дужности, које има другима, на пр. да се стара за своју децу, не може се рећи, да му се чини насиље, када немајући другог пута, присиле га да ради, те да испуњава своје дужности.

Тако има даље радњи, које не би ваљало законом забранити, док оне непосредно шкоде ономе, који их чини; које пак чим се јавно учине, вређају свако морално чувство, чиме спадају одмах у преступе, против других људи, и с правом се могу забранити. У ту врсту иде на пр. вређање стида, које нећемо даље да развијамо, јер се само посредно дотиче нашег предмета; тако је желети, да се износе на јавност, многе друге радње, које по себи нису, а нико их не сматра за шкодљиве.

Овде се појављује неко друго питање, на које треба да одговоримо, по овим разложеним начелима. Узмимо на прилику неку радњу, коју друштво не одобрава, али јој из поштовања према слободи, не стаје ни на пут нити је казни, јер последице њене падају на онога, који је ради. Питамо, је ли оно, што је слободно ономе, који је први почео ту радњу, по томе слободно и другима саветовати и на то и наводити? Ово је питање прилично тешко. Случај, где ко год дражи друге, да учине неко дело, не спада по све у врсту оних радњи, које се само нас самих тичу. Друго ме дати савет, или навести га нешто учини, то је друштвена радња, и чини се, да друштво треба на њу, да мотри, као уопште и на друге друштвене радње. Али ако боље размислимо променићемо ово прво мишљење, и приметимо да се, мада овај случај и не спада у круг личне слободе, могу овде применити они исти разлози, на којима почива бачело личне слободе. Ако се људима допушта, да раде све оно, што се њих самих тиче, по својој вољи и на своју одговорност; оно је по томе нужно да им је слободно, да се саветују, шта ће и како ће да раде, да измењају, и узајамно саопште о томе своја мњења и назоре. Што је слободно радити, слободно је и саветовати. Само се онда доводи пирање у сумњу, ако саветник иде на то, да својим саветом прибави неку личну корист; ако се, да би могао живети и користити се, труди, да потпомаже оне ствари, које друштво и држава сматра, као неко зло. Е, онда је наравно, да се питање заплиће, а заплет је, што ту онда пониче нека врста људи, којима су користи противне ономе, што ми зовемо општим благом, и који живе из нарушавања овог општег блага. Да ли је овде оправдано мешање или не? На пр. блуд и коцкање морају се трпети, али да ли је слободно, да неко држи кућу блудница или коцкарнице? Ово питање спада у питања, која леже тамо, где се деле два начела и тако се не може на први поглед решити, у које, од та два начела да их уврстимо. Могу се наводити разлози за једно и за друго. Да неко докаже да треба такве ствари, да се допусте и трпе, мислио би овако: неки иначе допуштен посао не постаје тиме кажњив, што

га човек ради као занат, живи и користи се од њега; посао мора бити или сасвим забрањен, или сасвим дозвољен; ако су истинита начела, која до скоро бранисмо, онда друштво, као друштво, нема права, да изјави да је штетно оно, што се тиче само појединца и тако исто треба, да једном човеку слободно, да наговор, као што је другом слободно да одвраћа. Против овога може се пак наводити, ако друштво и држава и немају права, да прописују, да ли је нека радња, добра или зла, у колико се она тиче користи појединца; али да на сваки начин имају права, ако сматрају, да је радња зла, да узму да је ово спорно питање.

Претпостављајући и ово, чине умесно, што се труде, да предупредe себични уплив онаких саветника, који очитом пристрасношћу, иду за својом коришћу, и којима једнострана корист, лежи баш на оној страни, коју држава сматра за неумесну. Могло би се и то наводити, да се не би ништа изгубило, да не би никакво добро пропало, када би се ствари тако урадиле, да свако може бранити, било сад по својој доброј или не паметној увиђајности и да га се, колико је год могуће, не дотичу мајсторије оних лица, која хоће да утичу на његове наклоности, по својој себичној користи. Тако дакле (наводило би се даље) и ако се никако не могу оправдати наредбе, које се односе на коцкање – мада се никоме не може узети право, да се коцка у својој или туђој кући или на другом месту, које је саграђено о заједничком трошку и отворено само члановима и гостима – ипак треба забранити јавне коцкарнице. Истина је, да ова забрана не вреди много, и ма колико, да има самовоље полиција, коцкарнице ће постојати под разним изговором, већ се могу приморати, да терају своје, скривено и у потаји, да их нико не сазна, осим онај који их намерно тражи; то треба, да је доста друштву. Признајемо, да нас ово умовање много убеђује. Нећу да решавам да ли је правда довољно ону моралну противност, што се увек догађа, када се казни помоћник, а гледа кроз прсте главном чиниоцу; затварајући и кажњавајући на пр. подводника и газду коцкарнице а не дирајући блудног сина и коцкара. Не би ваљало дакле, по овим разлозима никако ограничавати обичне послове продаје и куповине. Скоро свака ствар, која се купује и продаје, може се превише употребљавати и продавцу је у користи, да умножава ово неумерено употребљавање; али на основу овога не можемо бранити на пр. закон државе Мен, јер онај сталез, који продаје јака пића, мада учествује у неумерености, којом се та пића пију, ипак олакшава набавку тих пића за умерену потребу. Корист ових трговаца, у унапређивању неумерености, свакако је велико зло, и правда државу, што она ограничава и тражи неке гаранције, а да је то неправда, био би јој поступак, неправедно задирање у слободу.

Појављује се још и ово питање, да ли држава, када не забрањује, да отежа догађање оне радње, за коју сматра, да шкоди ономе, који је ради; да ли да на пр. не предузме неке мере да подигне цену средствима за опијање, или да отежа њихову набавку, ограничавајући број оних места, на којима се продају? При одговору на ово питање, морамо се, као што то бива готово код свих практичних питања, обазрети, на неке меродавне околности. Ударати порез на јака пића, само да се отежа њихова набавка, таква је мера која се не разликује много од коначне забране пића, и само би се онда дало оправдати, када би се дала оправдати коначна забрана. Свако повећање трошкова, толико је као и забрана, за оне, који не могу да подмире те трошкове, а казна за уживање по оне, који могу да подмире те трошкове. Ако смо једном испунили наше законите и моралне дужности, и према држави и према појединцима, оно је ствар наше личности, и остаје нам на вољу, шта ћемо уживати и како ћемо трошити наше приходе. По овоме умовању, чиниће се на први поглед, да је неумесно ударање пореза на јака пића, јер оно оптерећује приход. Али не смемо заборавити, да се ово опорезивање не да мимоићи, са државног гледишта, и да у многим државама треба, да већи део порезних прихода утиче из непосредних пореза; држава је дакле приморана ударити порез на уживање и утрошак неких ствари, а по томе нека лица и не

могу да их уживају. С тога је држава дужна, да при опорезивању промисли, без којих добара могу потрошачи бити, и да а фортиори удари највећи порез на оне, за које сматра да је штетно, ако се уживају, преко неке извесне умерене мере.

Ударање дакле пореза на јака пића, по оној мери, по којој ће донети држави највише прихода (претпостављајући, да држава треба сав тај приход), не само да ваља допустити, него је и похвале достојно.

На питање, треба ли да је продаја оваквих потрошних ствари, мање више нека привилегија, одговоримо различито, како где буде намера, којој хоће да послужи ово ограничавање. Свака јавна радња, треба да је под надзором редарства, а нарочито гостионице, јер у њима се чине често преступи против друштва. Умесно је дакле, што се даје право продавања ових ствари (бар за сместа трошење), људима позната и ујемчена поштења; која се приписују наредбе о часовима отварања и затварања ових места, да би лакше и згодније могао вршити јавни надзор; и што се одузима то право крчмарима, који су својом слабошћу, споразумом и учествовањем често допринели, да се наруши јавни мир, или начинили своју радњу, леглом зликовачких договора и завера. Не видим начелно разлог било ком другом ограничењу. Ограничавање броја пивара и ракијџијницама, у изричном циљу да се отежа посећивати их, да се смањи прилика искушењу, сматрам, да је штетно за свакога, јер увек ће се наће неко ко ће их, не будевши им тешко посећивати их, употребити зло; а иначе би ово приличило само онаквом друштвеном стању, где се радници сматрају, као деца или дивљаци, који се стављају у запт, да би се васпитали, да у будуће могу учествовати у преимућствима слободе. Ни у једној слободној земљи, не владају над радничким класама, по овом начелу, онај ко зна ценити слободу, неће одабрати овакав начин владе; осим ако су узалуд покушани, сви могући начини, да се радници васпитају у истини за слободу, да се њима управља, као слободним људима, и ако је на крају доказано, да се морају управљати, као деца. Имајући у виду ову двоструку страну овог питања, види се, како не би било паметно, када би им веровали, да су се људи, у ма ком од ових случајева, икад озбиљно потрудили, да учине тај покушај. С тога, што се установе Енглеске, састоје из смесе небројених противности; налазимо у животу таквих појединости које на себи носе вид тираније или тако зване патријархалног начина владе; а овамо опште слободоумље наших установа, искључује сваки надзор, који би могао важити, као покушај моралном васпитању.

У почетку овог списка тврдили смо, да лична слобода, претпоставља у свему оном, што се ње тиче, исту слободу и код других људи, за споразумно вршене ствари, које су им заједничке, а ван њих, не тичу се никога другог. У овом питању, нема тешкоћа све дотле, све док је стална воља учествујућих странака; но, будући, да се та воља може и променити, оно је више пута потребно, да се и у оним стварима, које се само њих тичу, вежу узајамним уговором; учини ли се то, онда се уговори, као опште правило морају испуњавати. Ипак закон сваке земље, изузима по нешто из тог општег правила. Човек који није принуђен вршити обавезност, која крши права неког трећег, шта више, ово је довољан разлог, да га сасвим опросте те обавезности, чим је она њему на штету. Тако у Енглеској и свакој образованој земљи, не важи и не вреди онај уговор, којим је неко продао себе, или пристао да буде роб, и ни закон, ни јавно мњење не може захтевати, да се тај уговор испуни. У овом крајњем случају, доста је јасан узрок, са кога се ограничава власт, располагати над својом сопственом судбином. У колико није дозвољено, мешати се у произвољне ствари другог човека – изузевши његовог добра ради – то бива из поштовања према његовој слободи. Његов слободан избор доказује, да он жели или може да сноси, оно што је изабрао, а најбоља је гаранција, да ће му заиста бити добро, ако га оставимо, да се он сам брине за то. – прода ли се он као роб, одриче се своје слободе, и губи овим једним чином, свако даље уживање слободе. Тако у овом случају, он руши сам циљ, који би једини био у стању да оправда његово располагање, над својом

личношћу. Он више није слободан, шта више, дошао је у такав положај, у ком не може никако ни претпоставити, хоће ли да остане и даље у њему. Слобода не може захтевати, да је човеку слободно, бити не слободан. То није слобода, када је слободно лишити се своје слободе. Ови разлози, који падају у очи овом нарочитом случају, могу се и даље применити; али они налазе непрестано своје границе, у захтевима живота, који до душе не траже, да се сасвим одрекнемо своје слободе, али захтевају, да је у овом или оном ограничимо. Оно начело пак, које тражи безусловну слободу, за радњу свега онога, што се тиче само онога, који ради; тражи и то, да се они, који су се узајамно обавезали, погледом на оне ствари, које се трећег не тичу – могу сами себе разрешити од ове обавезности. Нема обавезе ни уговора, изузевши оне, којима је предмет новац или новчана вредност, о којима би се могла тврдити, да није сваком слободно и осим самовољног разрешења, покушати, да одступи од њих. Виљелм Хумболт изјављује у поменутој доброј књизи, своје уверење, да уговори, који се тичу личних односа и службе, никад не би ваљало, да важе преко извесног, законом опредељеног времена, и да брак, који је најважнији међу оним уговорима, одмах губи свој циљ, чим се не саглашавају чувства мужа и жене, и да би га требало разрешити, чим то једна страна изричито захтева.

Ова ствар је веома важна и заплетена, да би се могла овде од ока претрести, и ја је се дотичем, у колико нам може послужити само за углед. Да се Виљем Хумболт, са општег гледишта и краткоће своје расправе, није морао ограничити, да у овом случају искаже само резултат и не упустивши се, у расправу претпоставки; за цело би увидео, да се ово питање не може решити, по оном простом темељу, који га он поставља. Ако је неко нарочитим обећањем или својим понашањем, дао другом повод, да тако поступање може увек очекивати, и на њега полагати наду, па је овај по томе, удесио бар неки део свог живота; то пониче по њега нова врста моралних дужности, према оном другом лицу, и он их мора признати, ма их не испуњавао.

То исто бива тамо, где је овај однос међу уговорним странкама, имао последица по друге, те су исти тиме дошли у извесни положај, или као, што је то случај у браку, да су се трећа лица родила. Ту онда поничу, погледом на уговорне странке, онакве обавезе према овим трећим лицима, којима је испуњавање или бар начин испуњавања, зависи већим делом од трајања и прекидања односа међу уговорним странкама. Из овога не иде, и ја то никако не допуштам, да се они, који су се обавезали, и за сваку цену, па ма то било жртвом среће једне странке, - морају држати тог уговора; али то је извесно, да су они главно у овом питању а ако, као што Хумболт каже, немају уплива на законску слободу уговорних странака, погледом разрешења уговора (и ја сам сматрам, да у овом обзиру не могу бити од великог уплива), ипак на сваки начин играју знатну улогу, са гледишта моралне слободе. Оно лице, које се решило на корак, који се тако јако тиче интереса других њих, принуђено је, узети у обзир све ове околности, и одговорно је за јаде, који из тога могу нићи, ако није достојно уважило оне интересе. Ја правим ове очевидне примедбе, само с тога, да би боље изнео на углед, опште начело слободе, а не с тога, што бих хтео да расчистим ово нарочито питање, јер о њему се обично тако говори, као да би била само корист деце у главном, а корист одраслих лица сасвим мало важно,.

Споменуо сам већ један пут, да се с тога, што у опште нема приватних начела, слобода даје тамо, где би је требало одузети, а одузима тамо, где би је требало дати; шта више, европско чувство слободе изјављује се најснажније у оном случају, где никако није умесно. Нека буде сваком слободно, да ради у својим стварима по својој вољи, али када ради у место других, под изговором, да су туђи послови у једно и његови, не можемо му допустити исто толико слободе. Држава, поштујући, као светињу слободу свакога човека у његовим стварима, ипак дужна је најоштрије бдити над нама, како ми испуњавамо власт, коју нам је она поверила над другима. Ову дужност држава губи из вида, када се односи на односе породице, мада овај случај више важи, него сви остали заједно, јер је од непосредног уплива на човекову

срећу. Овде не треба опширно да разлажемо, неограничену власт мужева над својим женама, јер ово зло могло би се сасвим уклонити, када би жена уживала сва она права и заштиту закона, коју има муж; и што се у овом питању, браниоци ове давнашње неправде, не позивају на слободу већ бране отворено силу. Испуњавању дужности, од стране државе, а нарочито у односу према деци, сметња је то што се слобода лоше схвата. Човек би помислио, да деца нису други образ родитеља, него да су баш оно, што и сами родитељи, јер тако бојажљиво чува јавно мњење неограничену и искључиву власт родитеља, да се закон у њу не умеша, и веома се плаши тога, него било ког другог мешања у своју слободу – а то је јасан доказ, колико већина људи веома воли силу, него слободу. Узмимо на пр. питање васпитања. Није ли близу памети, да држава има, да тражи, а и силом да тера, свако људско створење, које се роди као њен грађанин, бар на неки извесни степен васпитања? Али дајте човека, који ће имати срца, да призна и оживотвори ову истину. Ретко ће ко порицати, да родитељима (или по постојећем закону и обичају оцу), није најсветија дужност, да васпитају створење, које су родили да живи, да би оно могло тим васпитањем, да испуни, као што треба дужности, које има према себи и према другима. Када свако признаје, да је то најсветија дужност по оца, зашто онда неће у Енглеској нико ни да чује о томе, да оца ваља силом принудити на то.

Уместо, да се тражи од оца, да чини напоре и жртве за васпитање своје деце, оставља му се и онда, када се други понуде, да му децу бадава васпитавају, на вољу, хоће ли то примити или не. Још се не признаје, да је морални злочин, и према злосретном детету и према друштву, изродити децу, а не старати се, не само за рану, која им је нужна телу, него и за њихове душе нужно васпитање; и да је држава дужна, ако родитељи не испуне ову дужност, испунити је колико је могуће, о трошку родитеља.

Када би се једном опште признала васпитавања као морање, престале би и оне тешкоће, што се сада још појављују с тога, што је тешко решити шта и како, да поучава држава? Те су тешкоће сада предмет расправа, међу сектама и странкама, и тако се време и рад уместо, да се употреби васпитање, троши на протеривање о васпитању. Када би се влада могла решити, да захтева добро васпитање за свако дете, не би се морала после бринути за то. Могла би оставити родитељима, нека се они брину, где ће и како васпитавати своју децу, било би јој довољно, да помогне сиромашнијој деци при школовању, и ако су ова сирочад, оно да подмирује за њих све школске трошкове.

Са свим се правом приговара, да држава не треба да васпитава, али се не приговара, када држава приморава на васпитање, јер оно се приговара руковођењу васпитања државом, а то је сасвим друга ствар. Ја одбацујем као и сваки други, да држава држи у својим рукама сво, или већи део васпитања народа. Све што смо рекли, како је важна разноликост личности, у карактеру, у мњењима и начинима живота; све то захтева по томе, у истој мери и разне начине васпитања. Опште државно васпитање, није ништа друго него начин, да се сви људи изобразе по једном калупу; а будући да калуп, по коме их држава дотерује, одговара наклоностима власти, која је у држави најјача, сад било то власт самовладара, свештенства, аристократије или већине живећих људи; то ће тако васпитање, ако и успе остварити тиранију, прво над духом, а затим, као што то обично природно бива, и над телом. Ако заиста има државом уређена и надзирана васпитања, оно треба, да буде само као покушај, који бо био као пример и подстрекавање другима, да достигну неко савршенство. Али ако је друштво, на тако ниском степену развитка, да није способно, или неће, да се само собом брине, о згодним средствима васпитања, него очекује од своје владе; онда у овом случају, влада – од два зла боље – мора узети у своје руке бригу о разним школама, исто тако као што се брине, да подиже друштва, како би се извела велика индустријска предузећа, за које се још није развио предузетни дух у земљи. Али ако уопште има у једној држави довољно способних људи, који би били вешти, старати се под надзором владе за васпитање; оно нема

сумње, да ти људи не би били вољни и вешти поучавати их самостално, само када би им гарантована била награда законом, који приморава сваког да се васпита, и када би се уз то држава постарала, за школске трошкове, пуких сиромаша.

На испуњавање закона, најбоље се може приморати јавним испитима, који би се вршили над свом децом још од малена. Могле би се одредити године, у којима ће се свако дете испитати, да ли зна читати. Ако не зна, оно би требало оца, а ако се не може оправдати довољним узроцима, казнити умереном и новчаном казном, коју би могао по потреби и одрадити; и дете дати о његовом трошку у школу.

Тај испит, требало би сваке године још једном предузимати, распострирући га на све више и више предмета, да се тако деца приморају, да себи набаве уопште бар онолико знања, колико се најмање тражи; а што је још важније, да та знања памте. Осим овога, што се као најмање исказује, требало би да се могу полагати својевољни испити, из свих оних предмета, из којих би они, што су напреднији, желели да имају потврде. Али да не би држава оваквим поступањем, штетно утицала на образовања мњења; морала би се знања, која се траже, моћи полагати испите (изузевши ту околност, што је знање и употребљавање језика, само оруђе, за набављање даљих знања) и при самим великим испитима, ограничити на познавање факта и на позитивне науке. Не треба да се дозволи, да се испити, који испитују о верозакону, политици или другим каквим спорним питањима, врве око тога, да ли је неко мњење истинито или погрешно; него нека се ограничи само на факт, да су т.ј. ти и ти списатељи, школе, цркве, изјавили ова мњења и по овим и овим разлозима. При оваквој установи, не би дораштајућем нараштају, погледом на неке сумњиве истине, горе било, него што је сада; деца би као данас, тако и у будуће могла припадати владајућој вери, или некој другој вероисповести, само, што се држава постарала, да буду свакако изображени људи, па били они сад ове или оне вере; ако пак родитељи желе, оно би се могла деца, у оним истим школама, где уче нешто друго, настављати и у своме верозакону. Увек је зло, када држава покушава, да даје неки правац мишљењу својих грађана, у свим спорним питањима; али ипак може држава дати прилике, да се та питања докажу, и да свако прибави себи довољно знања, са којима би се могао образовати, знатно мњење о свакој ствари. За ученика филозофије, на сваки је начин боље, ако је у стању положити испит, о делима и Канта и Лока, сад пристајао он својим назорима, уз једнога или другога, или напослетку, не пристајао ни уз једнога; и не видим довољно разлога, зашто не би полагао испит из хришћанске науке и онај, који не верује у Бога, наравно само ако не захтевамо, од њега да верује у то.

Испит пак из виших грана наука, треба по мом мњењу, да остане свакоме по вољи. Врло би то опасна власт била у руци владе, када би она могла некоме препречити ма какав позив, па и сам учитељски, изговарајући се, да дотични нема тих способности; и ја се слажем са Виљелмом Хумболтом у томе, да свакоме треба дати степен научне или вештачке способности, чим се пријави за испит, и положи га; само да овакве потврде не дају касније при натицању, никаквих даљих преимућстава, до оних, која им можда приписује јавно мњење.

Ова неумесна примена појма слободе, смета не само у васпитању, него у многим другим случајевима и родитељима, да не признају своје моралне дужности, и да се не уведе законито приморавање, мада оно прво, захтевају увек, ово друго пак у многим случајевима важнији разлози. Та већ и сам тај факт: родити некога да живи, највећа је одговорност у животу.

Узети на себе ову одговорност – дати коме живот, кога ће можда благосиљати а можда и проклињати – а не бити у стању, ставити новорођеноме у изглед, бар прилично пријатно стање, злочин је према томе створењу. Рађање деце преко неке мале мере у земљи, која је сувише насељена народом, или којој

прети, да ће се препунити, - јер је изглед, да ће отуда пасти цене посла – злочин је против свих оних, који живе од рада. Закони, који у многим земљама континента, забрањују брак, докле дотична лица не докажу, да имају од чега живети; не претерују меру власти, која припада држави, и успе ли ти закони или не успели (то зависи нарочито од месних околности и чувства) не могу се сматрати, да нарушавају слободу. Држава само предупредује овим законима, да се не догоди оно, што шкоди другоме и што заслужује, да друштво не одобри и жигосе, ако и није саветно, казнити то оштријом казном закона. Ипак би опште распрострајени појмови о слободи, који иду тако лако на рушење личне слободе одрешито одбили сваки покушај да се ограниче наклоности, које би, када би им се задовољило, донеле потомству само јада и понижења а онима пак, који по своме положају могу да осете, небројених невоља. Упоредимо ли ово чудновато поштовање и непоштовање, по коме човечанство и поштује и не поштује слободу, доћи ћемо до тог мњења.; да људи без сваке сумње имају права, дирати у друге, а немају никако права, радити по својој вољи и онда, када тиме не дирају ни у кога.

Примичући се крају овог мог списка, ваља ми, да споменем још многа питања, која се односе на делокруг мешања владе, и која, мада су у вези са овом мојом расправом, ипак строго узевши, не спадају овде. То су они случајеви где се разлози, који се наводе против мешања, не односе на начело слободе; ту се не пита, хоћемо ли ограничити личну радњу, него хоћемо ли је потпомоћи; пита се, треба ли влада, сама или преко других, да чини, што у корист појединих људи, или да остави тим људима, да се они побрину за то, својвољно појединачно или удружујући се.

Приговори, који се могу наводити против мешања владе, изузевши случај, да мешање нарушава слободу, могу бити тројаки.

Први је приговор ово: поједини људи, могу много вештије извести оно, што има да се изведе него влада. Уопште говорећи, нико није тако способан, да води и пресуди једну радњу, као онај, кога се та радња лично тиче. Ово начело већ по себи, осуђује некадашње пачање законодавства или владе, у обичну радњу заната. Ову страну овог предмета, довољно су испитали политички економи, и она је само издалека сродна, начелима наше расправе.

Други приговор стоји већ у мало ближем односу према нашем предмету. У многим случајевима, мада и поједини не би тако ваљано извршили, као часници владе; ваљало би неке ствари ипак оставити појединима, а не влади, да би се тиме унапредило њихово душевно васпитање, да би се поштрила њихова ревност, да би се извежбало њихово суђење, да би их тако свестрано упознали са задацима живота, са којима треба они да се баве. Ако то и није једини, а оно је главни узрок, који препоручује да се установи порота (у неполитичким стварима), слободна, народна месна и општинска управа и својевољне задруге, за занатлијска и човекољубива предузећа. То нису питања слободе, која су из далека сродна нашем предмету, то су питања развитка. Ми и не можемо овде, као средства за народно васпитање, разлагати, али она си истинска школа за сваког грађанина; практични део политичка васпитања слободног народа; она су делокруг, који извлачи појединца, из уског круга себичних, личних породичних ствари, па га учи, како да разуме опште ствари, како да користи опште користи; она га навикавају да ради, по опште или бар полу опште корисним побудама; упућују га, да управи очи на оне циљеве, које не раздвајају, већ воде слози грађане једне земље. Без ових обичаја и способности, слободи се не да устав, ни извести ни одржати, као што то најјасније сведочи, пролазно трајање политичке слободе, у оним земљама, где се она не ослања на довољну месну слободу. Сва преимућства, која смо навели у овом испитивању, што имамо од слободног личног развитка и разних положаја у животу, препоручују, да чисто месним стварима руководе месне власти, да великим занатлијским предузећима управљају они, који су подмирили трошкове око тога. Влада хоће, да управља свуда подједнако са предузећима.

Код приватних људи пак, и код својевољних задруга, све се разноструко покушава, и код њих има небројено разноликих искустава. Држави остаје корисни делокруг, што се она гради средиштем, стичу ухваћени резултати небројених покушаја, да се одатле опет разлију у све удове народног тела. Држава, уместо, што не трпи ичије покушаје осим својих сопствених, треба да се брине да се свако ко покуша нешто, користи покушајима свих осталих људи.

Трећи и најважнији узрок, зашто треба да се ограничи мешање владе, јер су оне велике незгоде, које ничу отуда, када је власт превелика. Свака нова струка посла, којом се шири владин делокруг, умножава у једно владин уплив, на људске наде и бриге, а услед тога постаје вредни и слободољубиви део друштва све више и више скутоноша владин, или оне странке која тежи да дође на власт. Када би путеви, железнице, банке, обезбеђујућа друштва и акционарске задруге, свеучилишта и милостива заведења, листом спадала у делокруг владе; када би се још неко томе, оставило централној управи, све оно што управља данас општинска и месна управа; када би влада намештала чиновнике у сва ова разна предузећа; када би она и награђивала, и у чиновима узвишавала; то не би ни слободна штампа ни народно уређено законодавство, могло предухитрити, да је Енглеска или нека друга држава, слободна само по имену.

Што би вештије и згодније била удешена владина државна машина – што би целисходније биле установе, којима се придобијају најспособнији људи за управу, то би ово зло, све веће и веће било.

Недавно се предложило у Енглеској, да се сви они, који траже неко грађанско звање, подвргну испиту, да би се тиме добио избор способних и научених људи. Много се говорило и писало за овај предлог и против њега. Најважнији је разлог, кога су наводили противници то, што занимање сталног државног чиновника, не даје толико изгледа на награду и уважавање, да би могао придобити најдаровитије људе, којима је боље у свом грађанском позиву, или у звањима друштва и других јавних тела. Не би смо се чудили, да су овај разлог навели пријатељи оног предлога, као одговор, на највећу тешкоћу њиховог предлога; али чудо нам је чути ово од противника. И што се овде наводикао приговор, то је баш обезбеђујућа одушка, предложеној установи. Када би се заиста, сви даровити људи у земљи, могли приморати, да буду владини чиновници, онда би нас такав предлог узнемирио. Када би сваки друштвени посао, за који се захтева промишљено учествовање и широки видокруг, био у рукама владе; када би се државна звања у опште попунила најврснијим људима; то би се сво више знање и све практичне вештине, (изузимајући шпекулативне) усредсредиле у једној многобројној бирократији а остали би је сматрали као меродавну у сваком питању; народ би очекивао од ње да му она пропише, шта треба да ради; вредни и даровити, изгледали би од ње, да их она прослави и узвиси. Честољубивим људима био би једини циљ да их приме у круг ове бирократије, и да се у њој све више и више узвишују. При оваквом систему, не само да је народ, који је ван чиновничког круга, услед тога, што нема искуства у пракси, неспособан да испита и ограничава бирократију у њеној радњи; него ако случај деспотије или природни разој народних установа, доведе на престо владаре, који желе реформе, не може се извести ни једна реформа, која је против интереса чиновништва. Пример оваквог жалосног стања, је руска царевина, као што то сведоче сви који то знају. И сам цар не може ништа против бирократије; он може до душе послати сваког чиновника у Сибир, али он не може владати без њих, и против њихове воље. Они имају вето над сваком његовом наредбом, тиме, што је оставе и не изврше. У земљама, где је народ изображенији и живљег духа, где је свет навикао, да влада ради све за њега, или боље рећи, где народ, неће ништа да уради, а да не тражи дозволу и упутства од владе; ту је онда природно, да такав народ прави свију владу удговорном, за сво зло, које га снађе; када му већ досаде ова зла, он се дигне против владе и начини револуцију. Ту се онда нађе неко па са одобрењем или без одобрења народа, узме власт

у своје руке, издаје заповести чиновништву, и све иде као и пре, што је ишло, јер бирократија се није променила, а нема никога ко би је могао заменити.

Сасвим је другачије, код оног народа, који је научио, завршавати сам себи своје послове. У Француској на пр. , где велики део народа служи увек у војсци, где су многи барем наредници; има при сваком народном устанку бар неколико људи, који могу предводити и начинити приличан план операције. Што су Французи у бојевима, то су Американци у грађанским стварима. Оборите Американцима одједном њихову владу, то је свако мало тело код њих, способно да створи нову владу, и да врши било какву општу ствар, доста уредно, увиђајно и одрешито. Сваки слободан народ, треба да је овакав а који народ може ово тај нека се за извесно нада да ће бити слободан. Овакав народ неће се ропски клањати једном човеку или неком телу, јер је у стању да узме у своје руке државну власт и даље њом управља. Ни једна бирократија, не сме се надати, да ће моћи оваквом народу, против његове воље, прописивати шта да ради а шта не. Где пак бирократија, ради све и сва, ту се не може извести оно, што њој није по вољи. Устав оваквих земаља, није ништа друго него усредсређивање свог народног искуства и практичне вештине у једно, регулисано тело, коме је задатак, да управља над осталим народом. Што је ово тело, савршеније уређено, што је вештије, да примаме себи најдаровитије главе из свих сталежа, и да придобије за своје циљеве; тиме је веће ропство свих, не изузевши ни саме чиновнике. Јер они, који владају, исто су тако робови свом запту и реду, као што су они, над којима се влада робови онима, који владају. Кинески мандарин исто је тако створ и оруђе тираније, као и кинески сељак. Поједини језуит је, најпонижнија слуга свом чину, и ако његов чин укупно, служи сили и важности својих чланова. Ни то не треба заборавити, да је усредсређење свих даровитих људи једне земље, у тело владе, опасно и по душевну снагу и по развитак тог самог тела. Зависећи тако једно од другог, радећи по једном истом плану – који се обично никад не мења – тело чиновника не може, а да не постане трома машина и ако престане радити као у воденици, спопашће обично грозничаво ону нову мисао, коју је замислио, обично опет неки високи чиновник. Једини је начин – како стати на пут, овим њима противним али очито сродним наклоностима и да се усаврши способност тог тела, у томе, да се радња овог тела изложи, пажљивој критици, исто тако способни људи, који нису чиновници. С тога је дакле веома важно, да има начина, како ће се независно од владе, добити та способност, како ће се набавити својства и искуства, да можемо ваљано судити, о великим практичним стварима. Ако хоћемо да увек имамо веште и добре чиновнике, а нарочито онакве, који ће бити вољни и способни, да започињу и примају поправке, ако нећемо, да наша бирократија постане педантократија, онда ово тело, не сме привући себи све оне послове, који образују и усавршавају она својства која су нужна за управу друштва.

Определити ону тачку, где почињу ова, по слободу и напредак друштва, тако опасна зла, или боље где она почињу надмашити користи, што се очекују од уједињене снаге целог друштва, која се под признатим вођама залаже, да се уклоне препоне људском благостању; определити колико се користи могу имати од усредсређене власти и увиђавности, а да ради тога, влада не привуче део опште радиности на себе – то је најтеже и најзамршеније питање, вештине владања. То је питање појединости, где се морају држати пред очима, многи и разни обзири, и где се не може углавити опште правило. По мом мњењу даје се оно практично начело, које нас обезбеђује; онај узор, на ког ваља, да се угледамо; оно мерило, којим треба да меримо сваку уредбу, којом се отклања неко зло, рећи овим речима: нека буде што већа деоба власти, само не о трошку њене делатности; а с друге стране, највеће усредсређивање поуке и распрострањање из средине на све стране. – Тако би се у општинама, као оно у државама Нове Енглеске поделили сви послови, који се не могу боље поверити онима, којих се тичу, сасвим појединачно међу разне власти које су општинари изабрали; али осим тога постојала би за свако одељење општинских ствари, једно, непосредно влади потпадајуће, централно надзорништво.

Ово надзорништво било би огњиште сваке врсте знања и искуства, које би само могуће било исцрпити, из овог јавног посла у општинама, из подобних искустава страних земаља, и из општих начела науке о држави. Ово централно звање, треба да има права, да сазна све што бива, а не би имало друге дужности, него да на једном месту добијено искуство, примени на другом месту. По свом узвишеном положају и ширем видокругу, било би ово тело, независно од ситничарских месних предрасуда и једностраних назора; с тога би се, веома полако на његов савет; а права власт, као сталне установе, ограничиле би му се, по мом мњењу, на то, да принуди месне чиновнике, да се придржавају закона, који су им дати за правац. За све оне случајеве, за које се није побринуло у општем закону, ови чиновници могу радити, по својој увиђавности, разуме се, да су за то одговорни својим бирачима. Треба да буду одговорни закону, за нарушавање прописа, а прописе нека углављује законодавство; централна власт бринула би се да се закони извршавају, и ако се они не би уредно извршили, она би инда по околностима, се обратила или судовима, да придобију важност закону, или би се позвала на бираче, да ови уклоне чиновника, који није поступао по духу закона. Овако је од прилике и оно централно надзорништво, које врши "сиротињски одбор" над свим управницима новца, из сиротињског пореза у Енглеској. Она власт, коју је ово тело вршило и преко ове мере, да би преиначило застарелу и лошу управу у овој ствари, које се не тиче само једног места него целе заједнице – зацело је била и нужна и умесна, јер ни једна општина нема права лошом управом умножити у свом месту јад и невоље, који се после разлију и у остале општине, и окружују морално и телесно стање радничког становништва. Оно право на приморавање и право на до душе потчињено законодавство, које је дато овоме "сиротињском одбору" (мада га он не врши из обзира на јавно мњење), даје се свакако оправдати у овоме по цео народ важном случају, али оно не би имало места при надзору чисто месних интереса. Али би зацело свуда много вредело, по све гране управе, да има оно централно тело за прибирање искуства и распростирање знања. Влада не може никад довољно подупирати и подстрекавати на рад, поједине људе, место што спречава у томе. Зло ипак почиње, када влада, уместо да изазове снагу и ревност појединих или задруга, упрегне своју снагу; када влада уместо да поучава, саветује, и по потреби грди – или реже руке појединцима у њиховом послу, или их гурне на страну, па она ради њихов посао. На крају нека држава вреди само толико, колико вреди лица, која је сачињавају; и онаква држава, која је у стању жртвовати душевни развој и узвишење својих грађана, малој вештијиј управи, него што је даје обично искуство; она држава која гради своје грађане богаљима, само да би у њима, макар и у добрим циљевима имала послушна оруђа; та ће држава осетити, да мали људи нису никада у стању, вршити велике послове; и да ипак ништа не вреди савршенство машине, којој је жртвовала све и сва, јер нема животне снаге, коју је држава силом угушила, само да машина може мирно радити.

Белешка о писцу

Џон Стјуарт Мил, водећи британски филозоф и писац политичке економије деветнаестог века, рођен је у Лондону, 20. маја 1806. године, као најстарији син Џејмса Мила, филозофа, економисте и високог чиновника Источноиндијске компаније. Од најранијег узраста био је подвргнут строгом систему интелектуалне дисциплине свога оца, који је на себе преузео његово образовање. Одвојивши га од друштва вршњака, отац га је припремао да постане прворазредна "интелектуална машина" и пророк утилитаризма. До своје дванаесте године проучио је дела Аристотела, Платона, Хобса, Џереми Бентама, Давида Рикарда и Адама Смита.

Прве радове објавио је у часопису "Вестминстерска Ревивија", који је пропагирао радикалне погледе на свет. Године 1834., Мил је основао сопствени часопис "Лондонска Ревивија", у коме је објављивао радове британских политичара који су се залагали за реформе Парламента.

1849. године Џон Стјуарт Мил се оженио Хариетом Тејлор, списатељицом са којом је заједнички радио на питањима еманципације жена.

Написао је велики број књига из области филозофије и економије. Међу најзначајнијима су: "Систем логике" (1843), "Принципи политичке економије" (1848), "О слободи" (1859), "Размишљања о представничкој влади" (1861), "Утилитаризам" (1861) и "Потчињеност жена" (1869).

У периоду од 1865. до 1868. био је посланик Доњег дома британског парламента. Умро је 1873. године